

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 41 Volume: 8 Issue: 41

Aralık 2015

December 2015

www.sosyalarastirmalar.com ISSN: 1307-9581

AHLÂKÎ EĞİTİM REHBERİ OLARAK AZMÎ PİR MEHMED'İN ENİSÜ'L-ÂRİFİNİ*
ENİSÜ'L-ÂRİFİN OF AZMÎ PİR MEHMED'S AS MORAL EDUCATION GUIDE

Fatih KOYUNCU**

Öz

Klasik Türk Edebiyatı'nda gerek manzum gerekse mensur metinlerde İslâmın da etkisiyle ahlâkî yöne önem verilmiş ve bu konuda birçok eser kaleme alınmıştır. Arap ve Fars edebiyatında da ehemmiyet verilen ahlâk meselesi üzerine çok sayıda eser yazılmış ve bu kitapların bir kısmı çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Fars edebiyatının önde gelen müelliflerinden olan Hüseyin Vâiz-i Kâşifî (ö. 910/1504-1505)'nin, Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebu'l-Muhsin Mirza için 900/1495 yılında kaleme aldığı *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli eseri çok okunmuş ve birçok dile çevrilmiştir. Önemli bir ahlâk kitabı olan bu eserin Türkçeye farklı dönemlerde birçok tercümesi yapılmıştır. Edebiyatımızdaki *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümeleri arasında en çok okunan ve rağbet göreni, 16. asır âlim ve şâirlerinden olan Azmî Pîr Mehmed (ö. 990/1582)'in 974/1566 yılında kaleme aldığı *Enîsü'l-Ârifîn* isimli eseridir. Osmanlı toplumunda ilgi gören ve çeşitli dönemlerde müstensihler tarafından çoğaltılan bu eserin elliden fazla nüshası bulunmaktadır. Bir ahlâk ve siyâsetnâme özelliği taşıyan bu kitap, topluma ahlâk prensiplerinin benimsetilmesi bakımından önem arz etmektedir. Sanatlı bir üslup kullanan Azmî, bazı ilave ve çıkarmalar yaparak eserini farklı bir kitap haline getirmiştir. Osmanlı toplumunun ahlâk anlayışını öğrenmemize katkı sağlayacak nitelikte olan bu eserde "ibâdet, duâ, şükür, tevekkül, sabır, edeb, adâlet, şefkat, tevâzu, vefâ, gayret, ferâset, riâyet-i hukûk ve siyâset" gibi konuların ayrı başlıklar halinde ele alındığı kırk bölüm yer alır. Her bir kavram âyet, hadis, kıssa, atasözü ve konuya uygun şiiirlerle izah edilir. Bu çalışmada bir ahlâkî eğitim rehberi olarak *Enîsü'l-Ârifîn*'de bahsi geçen kavramların hangi açıdan ele alındığı ve nasıl işlendiği incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, 16. Asır, Ahlâk, Azmî.

Abstract

Both poetic and prosaics have been put emphasis on the ethical way at the influence of Islam in the Classical Turkish Literature and lots of work have been committed to paper on this subject. The regardig about ethics morals given great importance is written a lot of work on also the Arabic and Persian Literature. The work which is called *Ahlâk-ı Muhsinî*; written one of the leading authors of Persian literature Hüseyin Vâiz Kâşifî, put down the paper in 900/1495 for Ebu'l-Muhsin Mirza son of Hüseyin Baykara reads many times and translate many languages. This work which is of important book on ethics was maden lot of translate to Turkish at the different period of time. The work as called *Enîsü'l-Ârifîn* put down on paper in 974/1566 by Azmî Pîr Mehmed (d. 990/1582) who is scientist and poet in 16 century is the most reading and getting in favor among the *Ahlâk-ı Muhsinî* translation at the our literature. That work reproduced by copyist at various times and considerable interest in Ottoman society is found more over than fifty impression. This book with the characteristic of a moral and political treatise is of importance in terms of providing moral principles in society. Azmî used artful style made a differnt book making some additions and deletions on his work. The work contributing to learning sense of deceny of Ottoman society have forty section deal withing different heading such as "prayers", "invocation", "resignation", "manners", "patience", "justice", "compassion", "modesty", "fidelity", "effort", "perception", "respected the realities of Rights" and "politics". The each notion is accounted for according to the suitable subject of poerties and versicle, the prophet Muhammad's sayings, anecdote, adage. Education as a moral guide in this report will be examined how it is processed and referred to in *Enîsü'l-Ârifîn* taken from our which will be analyzed in terms of the concepts.

Keywords: Classical Turkish Literature, 16. Century, Moral, Azmî.

Giriş

Arapça "huy, tabiat" anlamlarına gelen "hulk" kelimesinin çoğulu olan "ahlâk" kavramı genel olarak "İnsanın iyi ya da kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevî nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütünü; bu konularla ilgili ilim dalı" olarak tanımlanmıştır. (Çağrı, 1989: 1) Bütün dinlerin ve inançların ehemmiyet verdiği ahlâk mefhumu insanlığın üzerinde önemle durduğu bir prensip olmuş ve ideal insan portresinde vazgeçilemez bir unsur olarak yerini almıştır.

İslâm ahlâkının temelini başta *Kur'ân-ı Kerîm* ve hadisler oluşturmaktadır. İslâm dininde insanlara güzel huyları ve ahlâkî vasıfları kazandırmak esastır. Bundan dolayı *Kur'ân-ı Kerîm*, Hz. Muhammed'in yüce bir ahlâka sahip olduğunu belirtmiş ve O'nu güzel ahlâk örneği göstererek bir model oluşturmuştur.¹ İslâm bu şekilde insanları "mekârim-i ahlâk, ahlâk-ı hasene, ahlâk-ı hamîde" denilen iyi huylar ve güzel hasletlere ulaştırma arzusundadır.

Ahlâk ilmi, nazarî ve amelî ahlâk olarak iki grupta incelenmektedir. Nazarî ahlâk insanın ahlâkî şahsiyeti ile ahlâkî fiillerini ve bu fiillerin âmilleri, değerleri, kuralları ve gayelerini konu edinir. Görevle hak arasındaki ilişki, görevi kavramakta vicdanın rolü, insanın sorumluluğu gibi ahlâkın teorik kısımlarını ele alır. Amelî ahlâk insanın

* Bu yazı 16-18 Nisan 2015 tarihlerinde "Eğitimde Gelecek Arayışları: Düünden Bugüne Türkiye'de Beceri, Ahlâk ve Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve çeşitli ilavelerde bulunmuş halidir.

** Arş. Gör., Celal Bayar Üni. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., El-mek: fkoyuncu06@gmail.com

¹ Bu konuyla ilgili âyetler şunlardır: "Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin." (*Kur'ân-ı Kerîm*, Kalem, 68/4); "Andolsun ki, Resulullah, sizin için Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir." (*Kur'ân-ı Kerîm*, Ahzâb, 33/21). Bu konu hakkında hadislerde de bilgi bulunmaktadır. Meselâ, "Ben, ancak güzel ahlâkî tamamlamak için gönderildim." (*Muvatta*, Hüsnü'l-Hulk, 8); "Onun ahlâkı, Kur'ân (ahlâkı) idi." (Müslim, Salâtü'l-Müsâfirin, 139); "Rabbim beni edeplendirdi. Ne de güzel edeplendirdi." (el-Münâvî, *Feyzül Kadir*, 1: 310) hadisleri bu meseleyi izah etmektedir.

ahlâklı olabilmesi için nasıl yaşaması gerektiğini, yapması ve terk etmesi gereken şeylerin neler olduğunu bildiren ilimdir. Yani amelî ahlâk tatbik edilmesi istenen ahlâktır.² (Levend, 1963: 90)

Özellikle Müslüman toplumların –*Kur’ân-ı Kerîm* ve hadislerin etkisi, ayrıca toplumlar arası etkileşim olması hasebiyle- eserlerindeki ahlâkî unsurlar daha çok genellilik arz etmektedir. Bundan dolayı Arapça ve Farsça’dan çok sayıda ahlâkî eser Türkçeye tercüme edilmiştir. Özellikle Osmanlı medreselerinde “*İhyâu Ulûmî’-d-dîn, Pend-i Attar, Bostan, Gülîstan*” gibi Arapça, Farsça yazılan birçok eser okutulmuştur.³ (Baltacı, 2005: 87-90)

İslâmiyetin etkisiyle ve önceki inanç ve seciyenin ahlâka verdiği önemle, ortaya çıkan eserlerde ahlâk konusu gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak işlenmiştir. Bununla beraber Klasik Türk Edebiyatı’nda dinî, tasavvufî veya ahlâkî eserlerin kategorize edilmesi kolay değildir. Dinî bir eser aynı zamanda tasavvufî, dinî-tasavvufî bir eser aynı zamanda ahlâkî bir eser özelliğini de barındırmaktadır. (Levend, 1963: 90)

Arap ve Fars edebiyatında ahlâk konusunda önemli eserler kaleme alınmıştır. Mâverîdî’nin *Edebü’-d-dünyâ ve’-d-dîn*’i, İbn Hazm’ın *el-Ahlâk ve’s-siyer*’i Arap edebiyatının; Nasîrüddin Tûsî’nin *Ahlâk-ı Nâsırî*’si, Devvânî Celâleddin’in *Ahlâk-ı Celâlî*’si, Hüseyin Vâiz-i Kâşifî’nin *Ahlâk-ı Muhsinî*’si ise Fars edebiyatının önde gelen ahlâk kitaplarıdır. (Levend, 1963: 92-95)

Klasik Türk Edebiyatı’nda da birçok telif ve tercüme ahlâkî eser kaleme alınmıştır. Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig*’i⁴, Edip Ahmet Yükeki’nin *Atabetü’l-Hakâyık*’ı,⁵ Ahmed Yesevî’nin Hikmetleri⁶, Mevlânâ Celâleddin’in *Mesnevî*’si⁷, Şemseddin Sivasî’nin *Mîratü’l-Ahlâk*’ı⁸, Kınalızade’nin *Ahlâk-ı Alâ’î*’si⁹, Azmî Pir Mehmed’in *Enîsü’l-Ârifîn*’i¹⁰, Nâbî’nin *Hayriyye*’si¹¹, Sümbülzade Vehbî’nin *Lutfiyye*’si¹² edebiyatımızdaki ahlâkî eserlerden bazılarıdır.¹³

Fars edebiyatının önde gelen müelliflerinden olan ve verdiği etkili ve ‘zlarla “Vâiz” lakabını alan Hüseyin Kâşifî (ö. 910/1504-1505)’nin¹⁴, Hüseyin Baykara’nın oğlu Ebu’l-Muhsin Mirza için 900/1495 yılında kaleme aldığı *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli eseri rağbet görmüş ve birçok dile çevrilmiştir.¹⁵ Önemli bir ahlâk kitabı olan ve aynı zamanda bir siyâsetnâme özelliği taşıyan bu eserin Türkçeye farklı dönemlerde birçok tercümesi yapılmıştır. (Şahinoğlu, 1989: 17)

1. Türk Edebiyatında *Ahlâk-ı Muhsinî* Tercümeleri

1.1. *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*: Hüseyin Vâiz-i Kâşifî’nin *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli eserinin edebiyatımızda ilk tercümesi, Kütahya’da Firâkî Abdurrahman Çelebi tarafından yapılmıştır. Müellif 1550 yılında tamamladığı bu eseri o dönemde Kütahya’da bulunan Şehzâde Bayezid’e sunmuştur. Firâkî eserini yazarken ağıdalı bir dil kullanmamış, orta nesir üslubunu tercih etmiştir. Müellif eseri birebir tercüme etmemiş, metne bazı ilaveler yapmıştır.¹⁶ (Avçin, 2012: 150-151)

1.2. *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*: Kanunî Sultan Süleyman dönemi defterdarlarından Ebu’l-fazl Mehmed Efendi’nin (ö. 971/1574) kaleme aldığı tercümedir. Ebu’l-fazl Mehmed Efendi, bu eseri Türkçeye tercüme etmesinin sebebi olarak, insanların genelinin bu eserden istifade etmesini sağlamak olduğunu belirtmektedir.¹⁷ (Ceyhan, 2006: 18-19)

² Ayrıca bk. Mustafa Çağrırcı, *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 22-23.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, C 1. s. 163-178; Şükran Fazlıoğlu, “Ta’lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı”, *Dîvân İlmî Araştırmaları*, S. 18 (2005/1), s. 140-141.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Reşit Rahmeti Arat, *Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig I Metin*, TDK Yayınları, Ankara 2007.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Reşit Rahmeti Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki Atebetü’l-Hakâyık*, TDK Yayınları, Ankara 2006.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Hayati Bice, *Hoca Ahmed Yesevî Divanı-ı Hikmet*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Adnan Karaismailoğlu, *Mevlânâ Mesnevi*, 6 Cilt, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. *Şemseddin-i Sivasî Mir’âtü’l-Ahlâk*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Koç, *Kınalızade Ali Çelebi Ahlâk-ı Alâ’î*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

¹⁰ Bu eser üzerine “Azmî Pir Mehmed’in Enîsü’l-Ârifîn’i (İnceleme-Tenkitli Metin)” adlı doktora tez çalışması Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde tarafımızdan yapılmaktadır.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Mahmud Kaplan, *Hayriyye-i Nâbî*, AKM Yayınları, Ankara 2008.

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Süreyya Beyzadeoğlu, *Lutfiyye*, Bedir Yayınları, İstanbul 2004.

¹³ Türk Edebiyatındaki ahlâk kitapları hakkında daha geniş bilgi için bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Ahlâk Kitaplarımız*, İstanbul, 1325, Levend, agm., s.89-115; Emine Yeniterzi, “Anadolu Türk Edebiyatında Ahlâkî Mesneviler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10, 2007, s. 433-468; Mahmut Kaplan, “Türk Edebiyatında Manzum Nasihat-nâmeler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.791-799; Mehmet Arslan, (2004), “Divan Edebiyatında Nasihat-nâmeler (Pend-nâmeler ve Vak’a-nüvis Es’ad Efendi’nin Pend-nâmesi)” *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yayınları, S. 4, Sivas; Atilla Batur, *Ahlâkî Mesnevilerde İdeal İnsan Tipi*, Divan Kitap Yayınları, Kütahya 2010, s.17-87.

¹⁴ Hüseyin Vâiz Kâşifî’nin hayatı hakkında bk. Adnan Karaismailoğlu, “*Hüseyin Vâiz-i Kâşifî*”, *DİA*, C. 19, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1999, s.16-18.

¹⁵ Kınalızade Ali Çelebi *Ahlâk-ı Alâ’î* isimli eserin dibacesinde *Ahlâk-ı Muhsinî*’nin üslup açısından açık ve akıcı olduğunu, toplum tarafından benimsendiğini, Ahlâk-ı Nâsırî ve Ahlâk-ı Celâlî’den daha ziyade şöhret bulduğunu şu cümlelerle ifade eder: “... Ba’dehu fasîh-i cihân ve belîğ-i nüktedân vâ’iz-i hutta-i Horâsân Mevlânâ Hüseyin-i Vâiz, Mirza Muhsin bin Hüseyin Baykara nâmına Kitâb-ı *Ahlâk-ı Muhsinî* tasnif eyledi. Her çend esâlib-i mebânisi evvelkiler (Ahlâk-ı Nâsırî ve Ahlâk-ı Celâlî) gibi tahkîkât-ı hikemiyye ve tedkîkât-ı ilmîye üzerine müştemil değildir, ammâ çün terâkib ü me’ânisi vuzûh u zuhûr ile müttessim ve elfâz u ibârâtı levh-i uzûbet ü sühûlet üzere mürtesimdir, külûb-ı âmmede cây-gür ve evvelkilerden ziyâde şöhret-pezir olmuştur.” (Bk. Koç, age., s.32)

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Avçin, *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî (1b - 99a) (İnceleme - Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2011.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Aynî, *Türk Ahlâkçıları*, İstanbul 1939, s. 205-218. Eserin nüshaları için bk, Süleymaniye Ktp, Ayasofya, nr. 2828, Fatih, 3688; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, Hazine, 347; Mısır, *Türkçe Yazmalar*, I, 166.

1.3. *Enîsü'l-Ârifin*: Aşağıda bu konu hakkında detaylı bilgi verilecektir.

1.4. *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*: Rıdvan b. Abdülmennân 982/1574-75 yılında Sultan II. Selim'in kızı İsmihan Sultan'ın isteği üzerine bu eseri kaleme almaya başlamıştır. Müellif bu eseri aslına daha uygun, sade ve anlaşılır bir dille tercüme etmek isteğiyle yazmıştır.¹⁸ (Ceyhan, 2006: 20)

1.5. *Ahlâk-ı Sultân Ahmedî*: Hocazâde Abdülazîz Efendi (ö. 1027/1618) tarafından Sultan I. Ahmed'in emri üzerine 1612 yılında *Ahlâk-ı Sultân Ahmedî* ismiyle tercüme edilmiştir. Müellif eserinin giriş bölümünde sanatlı bir üslup kullanmış, metin içerisinde secilere yer vermiştir. Ayrıca yazar birebir tercüme yoluna gitmemiş, metne bazı ilavelerde bulunmuştur.¹⁹ (Dilek, 2014: 48-51)

1.6. *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî*: Eser 17. yüzyıl mutasavvıflarından ve “*Cezîre-i Mesnevî*”yi şerheden Abdullah Bosnevî'nin babası Ömer Efendi tarafından yazılmıştır. Ömer Efendi, eserini 1621 yılında tamamlamıştır.²⁰

1.7. *Ahlâk-ı Ahmedî*: Osmanzâde Tâib (ö.1136/1724)'in III. Ahmed'e sunduğu bir *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesidir. Bu tercüme 1840'ta Matbaa-i Amire'de basılmıştır. (Şahinoğlu, 1989: 17)

1. 8. *İyilerin Ahlâkı*: *Ahlâk-ı Muhsinî* son olarak Ragıp İmamoğlu tarafından 1965 yılında “*İyilerin Ahlâkı*” adı altında eserin aslına uyularak fakat eksik bir şekilde tercüme edilmiştir.²¹

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere 1495 yılında kaleme alınan *Ahlâk-ı Muhsinî*'nin Anadolu sahasındaki tercüme süreci XVI. asırdan başlayıp XX. yüzyıla kadar devam etmiştir.

2. *Enîsü'l-Ârifin* Müellifi Azmî Pir Mehmed

Defterzâde olarak bilinen Pir Ahmed Çelebi (ö.1543)'nin oğludur. Asıl adı Pir Mehmed olan şâir, İstanbul'da doğmuştur. Azmî mahlasını kullanan Pir Mehmed, iyi bir eğitim görmüş ve devrin önemli âlimlerinden ders almıştır. Kınalızâde'den mülâzım olan şâir, ilk olarak Rusçuk'ta Rüstem Paşa Medresesine müderris oldu. Daha sonra birçok medresede müderrislik vazifelerinde bulundu. Azmî, ilmî şahsiyetinin dışında şiirle de meşgul olmuştur. Arapça ve Farsçaya vâkıf olan yazar, II. Selim'in tahta geçtiği yılda dostlarının isteği üzerine Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli eserini 974/1566 yılında Türkçeye tercüme etmiştir. Şehzade Mehmed'in hocasının vefat etmesi üzerine onun muallimliğine tayin edildi. İki yıl kadar sürdürdüğü bu vazife sırasında veba hastalığından dolayı 990/1582 yılında vefat etti. Azmî'nin ölümü üzerine Belgratlı Sadık, “Azmî dâr-ı alâya azm itdi” (عز می دار علا یه عزم ایندی) mısraını tarih düşürmüştür. Kaynaklarda müellifin manzum ve mensur eserlerinden övgü ile bahsedilmiştir. Şâirliğinden ziyade ilmiye sınıfına mensubiyetiyle anılan Azmî'nin en beğenilen eseri *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesi olan *Enîsü'l-Ârifin*'dir. Ayrıca onun *Divan*²², *Terceme-i Manzûme-i Ehâdis-i Erbâ'in*²³, *Pend-nâme-i Azmî (Mev'iza-i Manzûme)*²⁴ ve *Mihr ü Müşteri* isimli eserleri de vardır.²⁵ Konumuz gereği burada Azmî Pir Mehmed'in *Enîsü'l-Ârifin* isimli eseri hakkında bilgi verilecektir.

3. *Enîsü'l-Ârifin*

Azmî Pir Mehmed'in 974/1566 yılında tamamladığı bu ahlâkî kitap, müellifin en tanınmış eseridir. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebu'l-Muhsin Mirza'ya atfen yazdığı ve şehzadenin de ismiyle anılan *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli eseri 16. asırda Azmî Pir Mehmed tarafından *Enîsü'l-Ârifin* adıyla tercüme edilmiştir. Azmî bu eseri dostlarının ısrarı üzerine kaleme almıştır. Şâir, telif etmek üzere incelediği ahlâk kitapları arasında Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin eseri olan *Ahlâk-ı Muhsinî*'yi seçmiş ve bu eserden istifade etmiştir. Amelî hikmeti ve pratik ahlâk bilgilerini veren ayrıca bir siyâsetnâme özelliğini taşıyan bu eserde felsefî ve anlaşılması zor olan meseleler bulunmamaktadır.

¹⁸ Eserin nüshaları için bk. Milli Kütüphane, 60 HK 40; Dokuz Eylül İlah. Fak. Ktp. nr. 980.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Altınpay, *Hocazâde Abdülazîz Efendi Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi Fatih Ktp. 3467 (1A-60B)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2008; Osman Peker, *Hocazâde Abdülazîz Efendi ve Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi (İnceleme- Metin vr. 61a-165b)*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2010; Muhammet Dilek, *Hocazâde Abdülazîz Efendi'nin Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi (Süleymaniye Ktp. Fatih Bl. nr.3467, vr.166a-277b)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2014; Semra Çörekçi, *A Tribute to Kingly Virtues of Sultan Ahmed I (r:1603-1617): Hocazade Abdülazîz Efendi (d.1618) and His Ahlak-ı Sultan Ahmedî*, İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

²⁰ Yazarla ilgili kısa bilgi eserin Kütahya Vahidpaşa İl Halk Kütüphanesi'nde 43 Va 717 numarada kayıtlı nüshasının 1b varlığında bulunmaktadır. Eserin diğer nüshası için bk. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp, TY6298.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ragıp İmamoğlu, *İyilerin Ahlâkı*, Doğu Matbası, Ankara 1965.

²² Ayrıntılı bilgi için bk. Adem Ceyhan, *On Altıncı Asır Osmanlı Âlimlerinden Azmî Pir Mehmed Bey ve Dîvânı*, Manisa 2006.

²³ Ayrıntılı bilgi için bk. Adem Ceyhan, “Azmî'nin Kırk Hadis Tercümesi”, Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'ın Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu 27-28 Mayıs, Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 131-154; Ahmet Sevgi, “Azmî'nin Hadis-i Erba'in Tercümesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9, 2001, s. 107-132.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Sibel Kocaer, *Pendnâme-i Azmî'nin Osmanlı Nasihatnâme Geleneğindeki Yeri*, Bilkent Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

²⁵ Azmî'nin hayatı hakkında verilen bilgiler için yararlanılan kaynaklar şunlardır: Süleyman Solmaz (hzl.), *Ahdî ve Gülşenü's-şuarâ*, AKM Yayınları, Ankara 2005, s. 158-159; Filiz Kılıç (hzl.), *Âşık Çelebi Meşâirü's-şuarâ*, C.II, İstanbul Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 170-1074; Aysun Sungurhan (hzl.), *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü's-şuarâ*, Tenkitli Metin B, Kültür Bakanlığı e-kitap, s. 52-56; Aysun Sungurhan (hzl.), *Beşânî Tezkiretü's-şuarâ*, Kültür Bakanlığı e-kitap, s.120-121; Namık Açığöz (hzl.), *Riyâzî Riyâzu's-şuarâ*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1982, s. 163-164; Suat Donuk (hzl.), *Nev'izâde Atâyî, Hadâ'îku'l-Hakâ'ik Fî Tekmiletü's-Şakâ'ik*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa 2015, s. 776-779; Ramazan Ekinci (hzl.), *Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî Vefeyât-ı Ayvansarâyî*, Buhara Yayınları, İstanbul 2013, s. 170-171; Cemâl Kurnaz- Mustafa Tatçı (hzl.) *Mehmet Nâil Tuman Tuhf-e-i Nâ'îl*, C.II, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2001, s. 665-666; Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı (hzl.) *Bursalı Mehmet Tahir Osmanlı Müellifleri*, C.II, (İstanbul, 1333'ten tıpkıbasım, kısaltması: OSM), Bizim Büro Yayınları, Ankara 2000, s.309-310; Saadetin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, C.2, 1945, s. 644-649; Adem Ceyhan, “Âlim ve Şair Bir Osmanlı Müderrisi: Pir Mehmed Azmî Bey ve Eserleri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 1, İstanbul 1999, s.244-247.

Enisü'l-Ârifin çeşitli dillere çevirilerek rağbet gören *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli eserin birebir tercümesi değildir. Müellif bazı ilave ve çıkarmalar yaparak eseri âdetâ telif bir kitap haline getirmiştir. Azmî, esere kendi şiirlerinin yanında başka şâirlerin şiirlerinden, hikmetli sözlerden, Arap atasözlerinden ve Acem kültürünün zenginliklerinden, çeşitli kıssalardan da ilaveler yapmıştır. Müellif bu durumu eserinde şu sözlerle izah etmektedir: “(6a) ... ve hâşşa Hüseyin Kâşifi-i şâhib-keşfü'n radiya'llâhu ‘anhu ve ahşena'llâhi ileyh *Ahlâk-ı Muhsinî*'sini ki envâ'-ı fevâ'id-i hikmeti şâmil ve meyâmin-i naşihatı müstemil ve mesâ'il-i gavâmız-ı hikmetden sâde ve tekellûf-i münşiyân ve taşalluf-ı müteressilândan âzâdedür...”

Mevlânâ-yı mezbûru'n enfâs-ı müteberrikesinden teberrük ve teyemmün kaçd idüp ekser evkâtda kitabını me'ħaz ittihâz eyledüm. Ve ²⁶ الطليل ثم السبيل (6b) țarîķ-ı taħrîrde anu'n peyrevi olup be-hükmi-i ²⁷ وادخلوا البيوت من ابوابها (6b) tevbîb ve ebvâbını tertîb bâbında anu'n işrine zâhib oldum ve sâ'ir şu' arâ-yı zarâfet-şî' aru'n 'âşîķâne ve dil-süz eş'âr u ebyâtından ve felâsife-i sâlifenu'n kelimât-ı hikmet-nikâtından ve muħâzarât u mevâ'iz u hikem ve ğurûb-ı emşâl-i 'Arab ve müte'ârif-i 'Acem'den ğazîne-i dil-i ğazînde maħzûn olan cevâhir-i zevâhiri ve sefine-i sînedi meknûn olan ferâ'id-i fevâ'idi ol ğurûde derc eyledüm. Ve kelimât-ı vaħşîyyeden teħâşî ve tenâfur-ı ğurûfdan teneffür idüp kütüb-i luğate muħtâc olur elfâz-ı 'Arabîyye-i ğarîbeden iğtirâb u ictinâb eyledüm ve câ-be-câ ki zarûret-i ğurûb-ı emşâl için irtikâb eyledüm, anu'n gibileri daħi terceme ile kenârına işâret kıldum. Ve bu bende-i kemîne daħi ğasb-i ğâlüm vâķi' olan eş'âr-ı sûznâk-ı derd-i iş'ârımdan ve zâde-i tab'-ı kâşır u ğâtır-ı fâtir ve netâ'ic-i ebkâr-ı efkârımdan sevâd-ı dîde-i ğam-dîdemi midâd idüp beyâz-ı cerîde-i ğün-ğurîdemi şâķife-i seyyi'ât ve nâme-i a'mâl-veş rû-siyâh ve müşevveş eyledüm.²⁸

Şâir tüm bunları yaparken sanatlı bir üslûbu tercih etmiş ve secilere sıkça yer vererek edebî bir dil kullanmıştır. Arapça ve Farsça ibare ve şiir sayısı fazla olan bu eserde manzum bölümler bir yekûn teşkil etmektedir. Eserin dibacesinde hamdele ve salvele bölümünden sonra dönemin padişahı II. Selim ve Vezir-i Azâm Mehmed Paşa'ya medhiyeler yapılmıştır.

Sebeb-i telif bölümünden sonra müellif asıl konunun işlendiği bölüme geçer. Burada kırk bâb vardır. Her bölümde dinî-ahlâkî bir kavram üzerinde durulur. Bu bablar şunlardır:

1. İbâdet, 2. İhlâs, 3. Duâ, 4. Şükür, 5. Sabır, 6. Rıza, 7. Tevekkül, 8. Hayâ, 9. İffet, 10. Edeb, 11. Himmet (Gayret), 12. Azm (Sağlam ve kat'î karar), 13. Cidd ü Cehd (Çalışma ve Çabalama), 14. Sebât (Yerinde durmak, kararlı olmak), 15. Adâlet, 16. Afv, 17. Hilm (Yumuşak huyluluk), 18. Hulk u Rıfk (İyi huyluluk), 19. Şefkât, 20. Hayrât (Yapılan iyilikler), 21. Sehâvet (Cömertlik), 22. Tevâzu' (Alçakgönüllük), 23. Emânet (Güvenilirlik), 24. Vefâ (Sözünde durma), 25. Sadâkat (Doğruluk), 26. İncâh-ı Hâcât (İhtiyaçları karşılama), 27. Te'ennî (Dikkatli davranma), 28. Müşâvere (Danışma), 29. Hazm (Basiretle hareket etmek), 30. Şecâ'at (Yiğitlik), 31. Gayret, 32. Siyâset, 33. Teyakkuz (Uyanıklık), 34. Firâset (Çabuk kavrayış), 35. Kitmân-ı Sır (Sırları Saklama), 36. İğtinâm-ı Fursat (Fırsatı kaçırmama, fırsattan faydalanma), 37. Ri'âyet-i Hukûk (Hakları gözetme), 38. Sohbet-i Ahyâr (İyilerle görüşmek, arkadaşlık etmek), 39. Def'-i Eşrâr (Kötülükleri ortadan kaldırmak), 40. Terbiyet-i Hadem ü Haşem (Hizmet edenleri yetiştirme, eğitime).

Azmî bu kırk bölümden sonra “Fî-Tergîbi'n-Nikâh, Fî-Terbiyeti'l-Evlâd, Der-Terbiyet-i Hîdmetkârân, Âdâb-ı Siyâb, Âdâb-ı Ekl ü Şûrb, Fî-Süneni'l-Kelâm ve Âdâbihi” başlıklarını taşıyan konuları ele almış ve bunların âdâblarından bahsetmiştir.

Yazar, aşağıda bir kısmına ayrıntılı bir şekilde değinilen bu bâbları ve bazı âdâb konularını izah ettikten sonra eserin son bölümünde “*Mev'iza-i Manzûme*” isimli, müstakil yazmalar halinde de bulunan kırk dokuz beyitlik bir ahlâkî mesneviye yer vermiştir. Bu manzume ahlâkî bazı değerlerin özü mahiyetindedir. “Hâtîme” bölümünde kendi ismini zikreden yazar, eserin hem adını hem de yazım yılını gösteren aşağıdaki tarih manzumesini kaleme almıştır.

Tîĝ-i itmâm ile ğazmış üstüne târiķini

Ħamdü li'llâh irdi pâyâna *Enisü'l-Ârifin* (974/1566)

1848 yılında Dr. Rudolph Peiper *Enisü'l-Ârifin*'in Sehâvet (Cömertlik) bölümünü “Kapitel von der Freigebigkeit von Pir Mohammed Bin Pir Ahmed Bin Chalil aus Brussa” isimli eserinde tercüme etmiştir.²⁹ *Enisü'l-Ârifin*'in yurt içinde ve yurt dışında toplam elliden fazla nüshası bulunmaktadır.³⁰ Eserin hem yabancı dile çevrilmesi hem de diğer

²⁶ “Önce rehber sonra yol.”

²⁷ “Evlere kapılardan giriniz.” (*Kur'ân-ı Kerîm*, Bakara 2/189)

²⁸ Bu çalışmada *Enisü'l-Ârifin*'den yapılan alıntılarda eserin yurtiçi kütüphanelerindeki tespit edebildiğimize göre istinsah tarihi en eski ve tam bir nüshası olan Süleymaniye Kütüphanesi'nde Pertevniyal 474, numarada kayıtlı yazmadan yararlanılmıştır.

²⁹ Bk. Dr. Rudolph Peiper, *Kapitel vo der Freigebigkeit von Pir Mohammed Bin Pir Ahmed Bin Chalil aus Brussa*, Breslau 1848.

³⁰ Yurtiçinde ve yurtdışında tespit edilen *Enisü'l-Ârifin* nüshaları şunlardır: Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr. 01328, Hacı Mahmud 01720, Hamidiye 00629, Hekimoğlu 00550-001, Lala İsmail 00243, Laleli 01672, 01601, Şehid Ali Paşa 01531, 01535, 01530, Pertevniyal 474, Hüsrev Paşa 00289; Nuruosmaniye Ktp. nr. 02246, 02280, 02281, 02302, 02303; İstanbul Üni. Nadir Eserler Ktp. nr. TY01767, TY01874, TY00283, TY06339, TY0661, TY02745, TY02757, TY9786, TY10928; Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler nr. TMSK A. 1624, Reyvan 444 Mükerrer, Milli Ktp. nr. 06 HK 2262, 06 Mil Yz A 603, 06 Mil Yz A 3895; Ankara Üni. Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Yazma Eserler Ktp. Muzaffer Ozak Kitapları nr: 246; Kütahya Vahitpaşa İl Halk Ktp. 43 Va 1611, Diyarbakır İl Halk Ktp. 21 Hk 893; Yapı Kredi Sermet Çifter Ktp. nr. Y-0438; İzmir Milli Kütüphane nr.1514, 1739; Kastamonu İl Halk Ktp. 37 Hk 1860/1; Mısır Milli Kütüphanesi, *Türkçe Yazmalar Kataloĝu*, Tasavvuf-ı Türkî 24, Ahlâkî Türkî Talat 5, s. 56; Mısır Hıdiv Ktp. Yazmaları Kat. İlmü't-tasavvuf-ı Türkî, 8562, 8567, s. 30; Staatsbibliothek Berlin, Hs.or.oct.880; Staatsbibliotheki Marburg, Ms. Or. Oct. 3402; Flügel, *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Bibliothek zu Wien*, Wien 1867, III, s. 308; Edgar Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turcs de la Bibliothéque Nationale*, II, 1933 Paris, s. 236; Albrecht Krafft, *Die Arabischen, Persischen und Turkischen Handschriften der K. K Orientalischen Akademie zu Wien*, Wien 1842, nr. CDLXXXVIII, s. 187; Dr. Wilhelm Pertsch, *Die Orientalischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha, Zweiter Theil: Die Türkischen Handschriften*, Wien 1864, s. 93; Joseph Aumer, *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in der K. Hof*

Ahlâk-ı Muhsinî tercümlerinden daha çok nüshasının bulunması *Enisü'l-Ârifin*'in rağbet gördüğünün ve çok okunduğunun delillerindedir.

4. AHLÂKÎ EĞİTİM REHBERİ OLARAK *ENİSÜ'L-ÂRİFİN*

Bireyler toplumsal kurallar, inançlar, gelenek ve görenekler yoluyla iyiyi-kötüyü, doğruyu-yanlış ayırmayı ve kendi ahlâk ilkeleri doğrultusunda bir ölçü edinmeyi öğrenirler. Edinilen bu ölçü “değer” adı verilen kanaatler ve inançlar bütünüdür. Değerler bireylerin amaç ve yönlerini tayin eder. (Yazıcı, 2006: 551) Özellikle ahlâkî kavramlar herkes tarafından kabule ve redde mazhar olmuş değerlerdir. Bir çağın veya topluluğun ahlâk yapısını öğrenmek ve ondan istifade etmek için hâkim olan değerlere bakmak gerekmektedir.

Klasik Türk Edebiyatı metinleri Osmanlı coğrafyasında yaygın olan kültürel değerleri barındırması açısından önem kazanmaktadır. Klasik edebiyatın ana kaynaklarından olan *Kur'ân-ı Kerîm*, hadisler, peygamber kıssaları, tasavvuf, âdet ve ahlâk gibi esaslar Osmanlı kültürünün teşekkülünde yer alan temel değerlerdir. Yazarlar eserlerini kaleme alırken bu kaynaklardan beslenmişlerdir. (Bayram, 2014: 11)

Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin *Ahlâk-ı Muhsinî* isimli eserinde yer alan kırk değeri, Azmî eserinde esas almış ve bunlara çeşitli ilaveler yaparak bir ahlâk kitabı oluşturmuştur. Bu eserde yukarıda isimleri anılan kırk kavram dinî değerler açısından ele alınmıştır.³¹ Ahlâk eğitimi açısından rehber niteliğinde olan bu eserde toplumsal hayatın ve inançların getirdiği değer ve bu değerlere uyulması noktasında telkinler bulunmaktadır. Öncelikle kavramların kelime anlamları verilmiştir. Daha sonra konuyla ilgili âyet ve hadisler, kıssa ve hikâyeler, meseleyi daha iyi kavramak ve konunun akılda daha iyi yer edinmesini sağlamak için manzumelere yer verilmiştir. Ele alınan kavramların bu şekilde okuyanlar üzerinde daha çok tesir etmesi amaçlanmıştır.

Bu eser günümüz insanların da istifade edebileceği bir özellik taşımasının yanında Osmanlı toplumunda ahlâkî değerlere nasıl bakıldığı ve hangi yönden ele alındığını anlamamıza yardımcı olacak bir niteliğe sahiptir. Bu çalışmanın kapsamı gereği kırk ana değerden on kavram üzerinde durulmuştur. Bu kavramlar seçilirken konunun kapsamlı ve daha temel değerler olmasına dikkat edilmiştir. İncelenen bu ahlâk kavramları da hacimli olduğu için her bölümden de belirli yerler seçilmiştir. İncelediğimiz değerlerin dışında diğer kavramlar da bu şekilde ele alınabilir ve eserin tamamından faydalanılabilir. Eserin kırk babından seçilen on bölüm şunlardır:

4.1. İBÂDET

Eserin ilk bâbı temel ve kapsayıcı bir konu olan “ibâdet” kavramıdır. “Allah’ın emirleri yerine getirmek, kulluk” anlamlarına gelen bu kelimeyi Azmî, dinin emrettiği şeyi yapmakla yükümlü olan kulun, insanı kötülüğe sürükleyen nefsin isteklerine muhalif emri işlemesi, olarak izah etmektedir. Ve konuyla ilgili âyetlere yer vermiş daha sonra bir manzume ve bir hadisle meseleyi izah etmiştir.

(8b) “İbâdet, tekâlif-i şer‘iyye ile mükellef olan ‘ibâd hevâ-yı nefsi emmâreye muhâlif emri işlemekten ‘ibâredür. ³² يكاد زينها يضئ ولو لم تمشه نار ³³ ان تعظيما لرب العباد Ve ‘ibâdet bir sirâc-ı vehhâcdur ki leyl-i dâcda dil-i târik ü târî meş‘ale-i ³⁴ dan şu‘ledâr u pür-envâr eyler. Hâzret-i ‘izzet (‘azze men kâ’il) *Furkân-ı Mecîd ve Kur’ân-ı Mübîn*’de واعد ربك حتى ياتيک اليقين

Şîr

Hâli olma ‘ibâdet-i Hâkdan
Dehr-i fânîde tâ ölünce şağın

Emr-i Hâkdur ‘ibâdet it dâ’im
‘Âlem içre saña gelince yakîn

(9a) Bir gün meclis-i sa‘âdet-celis-i gevher-i şeb-çerâğ-ı risâletde eyitdiler: “Fülân kimse gice ile muşallî ve toğrı ammâ gündüzün fâsık u uğrıdur.” didiler. Buyurdılar ki: “Mercûdur ki şalâta muvâzabet ve kırâ’ata muğârenetle sū’-i fağşâdan teğâşî eyleye kim ³⁵ ان الصلوة تنتهي عن الفحشاء... ”

Müellif ibâdet etmenin kişiyi manevî anlamda yükselteceğini ve günahları işlemenin kişiyi alçaltacağını söyleyerek konuyla ilgili bazı zâhid ve âbidlerin ifadesine yer vermiştir. Ayrıca ibâdetlerde sünnetin ehemmiyetine bir hadis ve manzume ile vurgu yapmıştır.

“Ve tâ‘at, şâhibini celîl ü refî‘ ve kebâ’ir mürtekbini zelîl ü vazî‘ eyler. Ve ba‘zı zühhâd ü ‘ubbâd dimişler: “İbâdet, ‘ubdiyyet-i hâzret-i Hâk ve ma‘bûd-ı muğlakdur; ma‘a-edâ-i ferâ’iz ü vâcibât (9b) ve terk-i kabâyih ü muğarremât ve inkiyâd-ı evâmîr ü nevâhî ve ittiba‘-ı sünnet-i Hâzret-i risâlet-penâhî...”

und Staatsbibliothek in München, München 1875, s. 17; Ettore Rossi, *Elenco Dei Manoscritti Turchi Della Biblioteca Vaticana*, Vatikan 1953, s. 283; Manfred Götz, *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII, 2, Türkische Handschriften*, Wiesbaden 1968, 182; İngiltere Milli Kütüphanesi, Or. 7277, Or. 6316; Oxford-İngiltere Bodleian Kütüphanesi, MS. Turk: e. 12.

³¹ İslâm dininin asıl amacı bireyi insân-ı kâmil derecesine ulaştırmak ve insanların dünyada huzur içerisinde güvenli bir hayat yaşamasını sağlamaktır. Dinî emirler ve tercihler sayesinde kişi evreni ve bununla birlikte varlıklar arasında kendi yerini anlamlandırmakta, temel değerler ve ideallerini bu anlam çerçevesinde yaşamaya çalışmaktadır. Bundan dolayı dinî kavramlar değerler eğitimi çerçevesinde ele alınabilir. (Bk. Mustafa Önder - Hüseyin Bulut, “Temel Dinî Değerler ve Değerler Eğitimi”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1, 2013, s. 30-31)

³² “Rabbin için ibâdet edenleri büyük gör.”

³³ “...Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacak (kadar berrak)tır.” (*Kur’ân-ı Kerîm*, Nur, 24/35)

³⁴ “Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibâdet et.” (*Kur’ân-ı Kerîm*, Hicr. 15/99)

³⁵ “Çünkü namaz insanı hayasızlıktan alıkor.” (*Kur’ân-ı Kerîm*, Ankebut, 29/45)

‘Aleyhi efdalü’ş-şalātu ve’s-selām buyurur: “Bir kimse benüm sünnet-i seniyyemi ‘adem-i ittibā‘ la zāyi‘ kılsa himāyetgāh-ı şefā‘ atümde dāhil olmaz ve bir maħalde daħi Ĥazret-i server-i kâ’ināt ve mefħar-i mevcūdāt buyurur: “Benüm sünenümi ĥāfiż olup senenüme zāhib olana Ĥazret-i Zü’l-celāli ve’l-ikrām ĥişāl-i erba‘ a ile ikrām ider.

Didi ĥatm-i rüsül tilāvet için
Dünyede efdal-i ibādetdür

Dü cihānda tilāvet-i *Kur’ân*

Bā‘ is-i devlet ü sa‘ ādetdür

Ve ‘ibādet gerek māli gerek bedeni dünyāda vāsıta-i selāmet ve ‘uĥbāda rābıta-i necāt ü kerāmetdür.”

Eserde meselenin zihinlerde kalıcı olması ve daha da iyi anlaşılması için Hz. Ali’nin halifeliği zamanında vāki olan ve ibādetin ehemmiyetini izah eden bir hadise nakledilir. Bu hikāyenin sonunda veciz bir beyitle meseleye son verilir.

(11b) **“Hikāyet:** ‘Alī bin Ebī Tālib esedu’llāhi’l-gālib rađiyallāhu ‘anh ve kerrema’llāhu vechehu zamān-ı ĥilāfet ve āvān-ı emāretlerinde çün sultān-ı çār-bāliş-i gerdün serā-perde-i buĥalemüniden çıkup dīvān-ı felek-eyvān-ı ³⁶ والسماء وبنيناها da serā-perde-i zümürüd-fāmına cülüs kıldı.

Beyt

Gün toĥdı şanma penbe-i şubħ ile rüzgār

Urdu sipihr saĥfına bir yādigār gül

Tā felāĥ-ı şabāħdan ĥasaĥ-ı revāħa dek emr-i ĥilāfet ve mühimmāt-ı memleket ve meşāliħ-i ra‘iyyete iştigāl gösterürdi ve çün mevākib-i kevākib ve cünd-i şevābit-i şevākib ordu-yı hümāyün-ı felekte cem‘iyyet kıldı. Çehre-i ĥandān-ı şubħ maĥla‘-ı ufukdan fūrüzān olunca şem‘-vār ĥadem-i ‘ibādetde kâ‘im olup tilāvet ve teheccüdle mücāhede kıldı. Ba‘zı aşħāb-ı güzün riĥvānu’llāhi te‘ālā ‘aleyhi ve ‘aleyhim ecma‘in eyitdiler: “Yā emire’l-müminin, niçün vücud-ı şerifñüze bi-sebeb ta‘ab virürsüz, ne nehārda āsāyiş ve ne şebde ārāmiş buyurursuz?” Cevāb virdi ki: “Eger gündüzün āsāyiş idersem aħvāl-i ra‘iyyet muĥtell olur eger gice istirāħat idersem umür-ı ‘āķibetüm (12a) mücmel ĥalur. Pes evĥātımı tevzi‘ idüp ‘alā ĥadri’l-ımkān cānibeyni ri‘āyet eyledüm. Gündüzün mühimmāt-ı ĥalāyık ve gice ‘ibādet-i Ĥālīħa meşgöl oldum.

Nazm

Gündüzün ĥaĥ-ı ‘āleme şāħ ol

Giceler var gedā-yı dergāħ ol”

4.2. ŞÜKÜR

Eserin dördüncü babında “şükür” konusuna yer verilmiştir. Azmî, verilen nimetlere karşı Allah’ı güzel bir şekilde anmak, olarak izah ettiği bu kavramı büyük zatların bu konudaki ifadelerine yer vererek açıklamıştır.

(18a) “Şükür, luĥatda muĥābele-i ni‘metde vaşf-ı bi’l-cemildür, ‘alā ciheti’t-ta‘zīm ve’t-tebcil. ...Ve ba‘zı meşāyiħ-i kibār şekkera’llāhu sa‘yehüm buyurmuşdur: “Şükür, mün‘amun ‘aleyhün ni‘metini taşavvur ve iźħardur. Ve li-hāzā dimişlerdür ki: “Şükür maĥlūb-ı keşirdür ki keşf ma‘nāsına ve muzādd-ı küfürdür ki setr ma‘nāsınadır”. Ve ba‘zı ulü’l-ebşār dimişlerdür ki: “Şükür ‘aynun şekrādan me’ĥüzdür ki mümteli ma‘nāsınadır; ya‘nī şākirün vi‘ā‘-i ĥalbi ve em‘ā‘-i dili zıkr-i mün‘imün ‘aleyhden mümteli gerekdür. Şükri ĥamdden eblaĥ ve memdühdür, dinilür bu ma‘nāya nazār itmişlerdür.”

Müellif bu izahtan sonra şükürün “insanın kendisinden üst derecede bulunanlara şükürü, kendisiyle eşit olanlara şükürü ve kendisinden daha aşağıda bulunanlara şükürü” olarak üç kısma ayrıldığını söylemiştir.

“Ve şükür üç kısımdur: “İnsānuñ mā-fevĥına şükri ve nazirine şükri ve mā-dünuna şükridür. Mā-fevĥına şükri ĥıdmet ve senā vü du‘āyıludur. Ve nazirine şükri mükāfāt ü cezā iledür. Ve mā-dünuna şükri iħsān (18b) u ‘atā iledür. Ve bi’l-cümle şükri-i mün‘im ‘aĥl ile ve naĥl ile vācibdürü, evvel vācib olan şükri-i vācibdür.”

Yazar, āyet ve hadislerle meseleyi daha da derinleştirmiş ve konuyla ilgili manzumelere yer vermiştir.

“Ve ‘abdūñ Allāh’a şükri ni‘metini zıkr ile işnādur ve Ĥālīħuñ ‘abde şükri be-mübteĥā-yı ³⁷ وكان الله شاكرا عليما”
tā‘atını kabülle işnādur.”

Ĥıt‘a

Ol ki ĥālīħga şükri itar evvel

Şākir olmaĥ gerek ĥalāyıkdın

Kim ki maĥlūĥ şükri dımeĥay

Dımeĥay şükri daĥı Ĥālīħdın

Ve Ĥazret-i risālet-penāħ ‘aleyhi’ş-şalātu ve’s-selām buyurur: “Saña in‘ām eyleyene şükri ve şükri eyleyene in‘ām eyle.”

Azmî, bütün bu izahlardan sonra meseleyi özetleyecek bir hikāyeyi aktararak bu bölüme son veririr. Hikāyede Sultan Sencer’in bir dervişle arasında geçen nasihat dolu kıssası anlatılır.

“Hikāyet: Mülük-ı māziyeden Sultān Sencer-i māzi enāru’llāhu bürhānehu ki naĥş-ı ³⁸التعظيم لامرالله ı şaĥħa-i ĥātır-ı ‘atırına mersüm kılmış (21b) ve rāyet-i ³⁹الشفقة على خلق الله ı meydān-ı merĥametde ĥaldurmuşdı...

³⁶ “Göğü biz kurduk.” (Kur’ân-ı Kerim, Zāriyāt, 51/47)

³⁷ “Allah şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir.” (Kur’ân-ı Kerim, Nisā, 4/147)

³⁸ “Allah’ın emirlerine saygı gösteriniz.” (Bk. Mehmet Yılmaz, *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013, s. 634)

³⁹ “Allah’ın yarattıklarına şefkat ediniz.” (Bk. Yılmaz, age, s. 634)

Bir şâh-râhdan güzer iderdi. Nâgâh bir dervîş-i ‘abâ-püş ve pür-âgâh u hûşa tuş oldu. Dervîş sultâna tevâzu‘ la dervîşâne selâm virüp du‘âlar eyledi. ...Sultân redd-i selâmda tereddüd itdi ve meger virdine meşgûlmüş tınımayu virdi. Dervîş bu vaz‘dan dil-rîş olup hemân dehânın güşâde kılpup sühana âgâz ve zebân-ı ta‘nı dirâz kılpup eyitdi: “Ey şehriyâr-ı kâmkâr ü ‘âlî-tebâr!

Beyt

Saltnat tâcın giyürse baht mağrûr olma kim
Niçe sultân borkin almışdur begüm bād-ı hazân⁴⁰

Etme dervîş-i ‘abâ-püşa haķâretle nazâr
O da hâlince fenâ mülketinûn şâhı geçer

Dime her bir gedâ-yı bî-nevâya hâk-i rehdür bu
Fenâ mülkinde çok tozlar kıparmış pâdişehdür bu

(22a) Her gerd ki süm-i semend-i felek gerdünden peydâ olur, sencileyin bir şehsüvâr-ı felek-hem-ser ve nâz-perverün zîr-i hâkde nihân olan vücûd-ı şerîfinden nişânedür.

Devlet şarâbınıñ k’ola keyfiyyeti gürür

Anuñ humârı merg degil mi niye sürür

Bu gerdiş-i bî-dâddan kimse dâd u intikâm almamış ve bu hârâb-âbâd u belâ-bünyâdda kimse bâķi kalmamışdur.

Beyt

(22b) Binâ’-i hâne-i dünyâyı bî-bünyâd imiş bildüm
Fenâ taşıyla yapılmış hârâb-âbâd imiş bildüm⁴¹

Encâm-ı kâr bu tengnâ-yı hayretten eşk-i nedâmet ve hâr-ı hasretle şifrü’l-yed ve nâ-murâd rihletdür.

Beyt

Qaldı numüne dehre cihân-ı hârâbdan

Berg-i hazân hazâ’in-i Efrâsiyâbdan⁴²

Sultân ‘inân-ı ‘azîmeti çeküp ve hâbl-i metîn-i i‘tizâra temessük idüp eyitdi: “Ey dervîş, ma‘zûr kılpup ki şükr-i Kirdigâr ve hâmd-i Perverdigâr’a meşgûl idüm, gâfil bulundum.” Dervîş eyitdi: “Kime şükr idersin ve ne keyfiyyetle şükr idersin?” Sultân eyitdi: “Ol min‘âm-ı muṭlaķa ki cemî‘-i ‘âlem anuñ sofrâ-i in‘âmından behre-mend ve zi‘l-menn ve’l-ihsânuhu ki murğ u mâhî ve vuhûş u tuyûr anuñ hân-ı ihsânından nevâle-benddür.”

Ve keyfiyyet-i şükr el-hâmdü li’llâhî zikirdür. El-hâmdü li’llâhî ‘alâ tevârid-i âlâ’ihi ve tevâtür-i na‘mâ’ihi.

Dervîş eyitdi: “Ey sultân-ı derd-mendân ve ey çâre-i biçâregân, sen daķi resp-i sipâs-dârî vü şîve-i şükr-güzârîden gâfilsin... (23a) Şükr hemîn ol degüldür ki ‘andelîb-i nağme-serâyı zebân-ı bân beyân-ı el-hâmdü li’llâhda müterennim ü nâlân ola; belki huzûr-ı Haķ’da mevķî‘-i ķabûlde vâķi‘ olmağa ve derece-i ⁴³الشاکر يستحق المزيده teraķķî bulmağa fażl-ı İllâhiden feyezân bulan her ni‘metün kendüye mülâ’im bir şükrî vardur, anı edâ etmek lâzımdur. Şükr-i saltnat ‘âmme-i ehl-i ‘âleme ve kâffe-i benî Âdem’e ihsân ve izhâr-ı ‘adâletdür. Ve şükr-i füşat-i memleket ve vüs‘at-i ‘arşa-i vilâyet terk-i tama‘-ı emlak ve ‘adem-i zâyâ‘-ı zıyâ‘-ı ra’iyyetdür. Ve şükr-i fermân-fermâyî ve hükümet-i fermân-berlerün haķķ-ı hizmetini ri‘âyetdür. Ve şükr-i câh u celâl ve devlet ü iķbâl üftâde-gân-ı hâk-i mezellet ü idbâra hâkden ref‘ itmekle teveccüh ü iķbâldür. Ve şükr-i ma‘mûrî-i hıżâne taşadduķ-ı şadaķât-ı bî-kerânedür...

Ve şükr-i kuvvet ü kudret zu‘afâ vü mesâķine şefķat ü taķviyyetdür. ..Ve şükr-i şihķat bîmârân-ı sitem-dîde vü elem-keşîdeye ‘ilâc ü merhâmetdür.

(23b) Ve hulâşa-i sipâs-dârî vü şükr-güzârî hışm u rızâda rızâ-yı Bârî’yi celle zikruhu ferâmüş kılmamaķdur ve âsâyîş-i halkı kendü âsâyîşi üzerine taķdîm kılmamaķdur.”... Bu mev‘ize ki pâyân buldı, dervîş hemân gâ’ib ü bî-nâm u nişân oldu. Kelimât-ı hikmet-gâyât-ı ‘abâ-püş sultânun güş-ı hûşına mengüş olup qaldı ve zamîr-i münîrinde taķrîr idüp min ba’d düstürü’l-‘amel rüzgârı kıldı.”

4.3. SABIR

Azmî, *Enîsü’l-Ârifîn*’de *Ahlâk-ı Muhsinî*’deki sıralamaya uyarak beşinci bölümde “sabır” konusunu ele almıştır. Azmî sabır kelimesini kötü şeylere, âfet ve belalara tahammül etmek ve nefsin hoşuna giden şeylerden kişinin kendisini engelleyip yapmaması, olarak izah etmektedir. Şâir daha sonra sabretmenin öneminden bahsetmiştir.

“Şabr, meķârih u âfât u beliyât u meşâķķa taķammül ve müştehiyât-ı nefsanîyyeden nefsin zecr idüp ‘adem-i tenâvüldür...”

Her kim muşâbereti pişe vü müşâdereti endîşe kıldı ve hâbl-i metîn-i ıştıbâra teşebbüs idüp dümen-i rızâyı ķabza-i ķazâyâ virdi. Tenessüm-i ķabûl-i ⁴⁴ان الله مع الصابرين (24a) ile dünyâda zevraķ-ı vücûdî sâhil-i necâta çıkup girdâb-ı hayretten hâlâş oldu.

⁴⁰ Bu beyit Bâķî’ye aittir. Bk. Sabahattin Küçük, *Bâķî Divânı Tenkitli Basım*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 56.

⁴¹ Bu beyit Selîķî’ye aittir. (Bk. Ömer Zülfe, *On Altıncı Yüzyıl Şâiri Selîķî ve Şiirleri*, Kültür Bakanlığı e-kitap, s. 256)

⁴² Bu beyit Hayâlî’ye aittir. (Bk. Ali Nihat Tarlan, *Hayâlî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1992, s. 423)

⁴³ “Şükreden nimetin artmasına müstahak olur.”

⁴⁴ Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir. (*Kur’ân-ı Kerîm*, Bakara 2/153)

(26a) Her kimse ki Hazret-i Eyyüb-vār ‘aleyhi’s-şalātu ve’s-selām ibtilā-yı haqqı belâ bilmeyüp ve mess-i darra taḥammül kılup kirm-i miḥnet bölük bölük cism-i za’ifi delük delük ve tır-i belâdan beden-i naḥfi mânend-i belük olunca şabr kıldı. ‘Ākıbet ‘ināyet-i bî-gāyet-i Erhamu’r-rāḥimîn ile ni’am-ı na’ime (26b) vâsıl oldu ve herkes ki dest-i tevekkülle miftāḥ-ı şabra teşebbüs itdi, emr-i Fettāḥ ile künc-i hârecde genc-i ferece irüp murâdı ḥâşıl oldu. Erbâb-ı elbâb bu bâbda ⁴⁵الصبر مفتاح الفرج dimişlerdür.”

Azmî, meseleyi bir hikâye ile sona erdirir. Bu ders dolu hikâyede padişâhın hizmetinde bulunan bir emirin sabretmesi ve bu sabrının sonunda daha üst mertebeye ulaşması anlatılmıştır:

“**Hikâyet:** Ümerâdan biri bir pâdişâh-ı keyvân-eyvânun kadem-i hizmetinde be-emr-i الامر ⁴⁶ وشاورهم فى bir emr-i mühim müşâvere iderken nâgâḥ każâ ile bir ‘aḳreb kavş-i każâdan atılmış tır gibi saḳfdan üstüne düşer ve niş-i zehr-âlüdiyla feşşâd-vâr bir niş-ter urdu ki emirün çaḳ cânına geçer ve bıçaḳ sünüğe yiter. (27a) Ammâ emir-i dilir bermuḳtezâ-yı ḥamiyyet ü gayret kaḥâ taḡyir-i vaż’ kılmaz ve kaḥâ -ı müşâveret idüp def’ine mübâşeret etmez ve mādâm ki nazar-ı pâdişâhide ḡurur kelimâtı kânün-i’aḳldan munşarif ve kâ’ide-i ḥikmetden münḥarif olmaz. Ve bu vâḳı’a-yı ‘alâ mâ-vaḳ’ sem’-i pâdişâha irişür. Pâdişâh emirün niş-i ‘aḳrebi nüş idüp bu şabr u taḥammülünden müteḥayyir olup mülâzemeteye geldikde emirden kışşayı tefahḡuş eyler. Emir eydür: “Ol kimse ki ḡuzür-ı pâdişâh-ı ‘âlem-penâhda bir niş-i ‘aḳrebe şabr u taḥammül kılmaz, rüz-ı rezmden nefsinde cebr ve tîḡ-i zehr-âb-ı düşmene nice şabr idebilir.” Pâdişâh emirün cevâbını be-muḳtezâ-yı ⁴⁷كلام الامير امير الكلام pesend ve mertebesini evvelkiden niçe mertebe bülend itdi.

Mışra’

Şabr kılmaz kim şabr ile dirler ḡoruḳ ḡelvâ olur

Beyt

Belâ tûfânına şabr eyleyen mânend-i Nüh âḡir

Çıkar deryâ-yı ḡamdan bir kenâre rüzḡâr ile”

4.4. EDEB

Azmî *Enisü'l-Ārifin*’in onuncu babında edeb konusunu işlemektedir. Müellif, edebi ilk önce kişinin kötü şeyler söylemekten ve çirkin fiillerden lisanını ve dilini koruması olarak tanımlamıştır. Daha sonra namusu ve hürmeti yok etmekten kaçınıp halka hürmet ve saygı duymaktır, diye izaha devam etmiştir. Yazar, Hz. Muhammed’in edeb konusunda örnekliğini anlatarak konuyu açıklamıştır.

(43b) “Edeb, aḳvâl-i zemîme vü ef’âl-i demîmeden lisânını ve dilini şıyânetdür ve hedm-i ‘ırz ve hetk-i ḡürmetden iḡtirâz idüp ḡalka iḡtirâm u ri’âyetür. Nitekim dimişlerdür: ⁴⁸ادب النفس خير من ادب الدرر

(44a) Neşr: Ve ‘inde’l-muḡaḳḳikîn ḡaḳîḳat-i edeb cemî’-i aḡvâl ü evzâ’da de’b ve sünnet-i şâri’a ittibâ’ dur. Zirâ ki ol ḡabîb bir edîb-i erîb ü ḡasîb ü nesîbdür ki cemî’-i kemâlât-ı ‘ilmiyye vü ‘ameliyyeyi câmi’ ve ‘ulûm-ı zâḡireyi vü bâḡınayı müstecmi’ ve ef’âlî maḡmûd ve aḡlâḳı memdûḡ u mühezzeb ve mekteb-ḡâne-i ⁴⁹ادبني ربي فاحسن تاديبى de mü’eddeb olmuşdur.

Ve cümleden sâbîḳ olup mekteb-i mezbürde kimse sebaḳdaş ve ⁵⁰قاب قوسين او ادني da kimse menziline ḡarîb ve ⁵¹سبحان الذي اسرى ammâ fi’l-ḡaḳîḳa aḡdem ü esbaḳ idüḡi aḡherdür.

Nazm

Geh raḡamdan şıfır muḡaddem olur

Gâḡ olur mübtedâ mu’ahḡḡar olur

Edebi ol edîbden öğren

K’edebi ol ḡudâdan öğrendi

Sebaḳı andan al ki ol sebaḳı

ḡazret-i Kibriyâdan öğrendi

‘Āḡıl oldur ki her şey’e ‘ayn-ı ‘ibretle i’tibâr u nazar ve herkesden taḡşîl-i edeb ü ḡüner ide.

Gül ‘arîzûña olsa mu’arîz ‘aceb olmaz

Kim yüzi açılmışda ḡayâ vü edeb olmaz⁵²

Öykünse leb-i la’lüñe ḡâtem ‘aceb olmaz

Elden ele düşmüşde ḡayâ vü edeb olmaz”

Şâir bu babda Mısır sultanı ve Rum padişâhının arasında olan bir hikâyeye yer vererek meselenin daha iyi anlaşılmasını amaçlamıştır.

⁴⁵ Sabır zaferin anahtarındır. (Yılmaz, age., s. 593)

⁴⁶ İş hakkında onlara danış. (*Kur’ân-ı Kerîm*, Âl-i İmrân, 3/159)

⁴⁷ Emirin sözü, sözün üstünüdür.

⁴⁸ “Nefsin edebi, dersin edebinden daha hayırlıdır.”

⁴⁹ “Beni Rabbim terbiye etti, terbiyemi güzelleştirdi.” (el-Münâvî, age., 1/310; Yılmaz, age., s. 95)

⁵⁰ “... iki yay arası kadar, hatta daha da yakın oldu.” (*Kur’ân-ı Kerîm*, Necm, 53/9)

⁵¹ “... gece kulunu yürüten Allah noksan sıfatlardan münezzehtir...” (*Kur’ân-ı Kerîm*, İsrâ, 17/1)

⁵² Bu beyit Karamanlı Nizâmî’ye aittir. (Bk. Haluk İpekten, *Karamanlı Nizâmî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974, s. 164.)

“**Hikâyet:** Bir zamânda Sultân-ı Mısr, Pâdişâh-ı Rüm ile (45a) rüy-ı muşâlahatdan tarh-ı muvâşalat birağup Kayşer’ün duhter-i nik-ahterini kendü ferzend-i ercümendine nâmzed ve kendinün duhter-i perî-peykerini anuñ püser-i dil-pesendine peyvend eyledi. Ve bu vesâ’iñ ü vesâ’ille rüsül ve resâ’il cânibinden mütevâtir ü mütevâşıl oldı ve mâbeynlerinde sebeb-i izdivâcla şîr ü şeker gibi imtizâc hâşıl oldı. İttifâk u ittihâd bir mertebeye irişdi ki her emrüne mübâşeret iderlerdi, evvel bir biriyle müşâvere eylerlerdi.

İttifâk bir gün vâlî-yi mısr ve sultân-ı ‘aşr buyurdi:

بباید مشک باعنبر سرشتن
بشاه روم طوماری نوشتن⁵³

Bir nâme-i nâmî imlâ vü imlâl olunup kâşidle Kayşer-i Rûma irsâl olundu. Mazmûn-ı meymûn-nâme bu ki: “Evlâd ki bi-hükmi⁵⁴ اولادنا اکبادنا⁵⁴ kûrretü’l-‘ayn ve şemeretü’l-fu’âddur ve netîce-i ‘ömr ve mîve-i nihâl-i zindegânî ve sebeb-i beka ve bâ’ iş-i hayât-ı câvidânîdür...

Pes her vâlîde vâcib ü mühîmdür ki cell-i himmetini veledün intizâm-ı hâl ü ferâğ-ı bâlâ cihetine maşrûf ve ‘inân-ı ‘inâyet-i bî-gâyetini ferzend-i dil-bendinün cem’iyyet-i hâtır ve si’at-i ma’işeti cânibine ma’tûf kıla. Ben cigergüşem için hazâ’in ü defâ’in ve zağâ’ir-i vâfir müheyvâ vü hâzır itmişümdür. Tâ kim (45b) benden sonra nâmerde muhtâc olmaya ve kimseye ‘arz-ı ihtiyâc kılmaya.

Beyt

Pâdişehler gâh olur tekye bucağında yatur

Gâh olur şehzâdeler külhan ocağında yatur

Ammâ ol şâh-ı ‘âlî-himmet ü vâlâ-rütbetün ferzend-i ercümendleri üzerine âfitâb-ı iltifâtları sâye şalmazmış ve püser-i dil-pesendlerinün intizâm-ı hâllerine hüsn-i ihtimâm buyurulmazmış. Bu muktezâ-yı hikmetden birün vaz’ıñ âyâ hikmeti ne iki?” Çün nâme Kayşer’e vâşıl oldı, edeble aldı ve leb-i ‘izzet-i taleble öpüp başına kodı ve çün nâmeyi neşr idüp mefhûmını ma’lûm idindi, gül gibi gülüp eyitdi: “Hikmeti budur ki mâl mu’riiz-i fenâ vü zevâl ve şaded-i intikâldedür ve yâr bî-vefâ vü bî-karâr ve mağbûb hercâi vü nâ-pâyîdardur. Aña i’timâd kılmak ve zeğârif-i dünyâ-yı deniye firifte olmak kâr-ı ‘ukalâ degüldür. Ben veledümi cevâhir-i zevâhir-i âdâbla ârâste itmişümdür ve hazâ’in-i mekârim-i ahlâkı anuñçün tehyi’ e kılmışumdur ki harc itdükçe ezfûn ve tağayyür ü intikâl ü zevâlden masûndur.” Çün bu haber melik-i ‘Araba vâşıl oldı, dîde-i inşâfla nazâr idüp eyitdi: ⁵⁵“نعم الادب خير من الذهب و نعم النسب الادب”

4.5. ADÂLET

Bir siyâsetnâme özelliğini de barındıran bu eserin on beşinci bölümünde Azmî adâlet konusu işlemiştir. Özellikle idarecilerde olması ve dikkat edilmesi gereken adâlet kavramını, ülkeleri süsleyen bir bekçi, nurları artıran bir parlaklık ve karanlıkları aydınlığa çeviren, olarak tanımlamıştır. Şâir, adâletin önemine vurgu yaparak onun imanla aynı mesabede olduğunu söylemiş, konuyu âyet ve hadislerle izah etmiştir.

(61b) “Adl, şâhne-i mülk-ârâ vü lem’a-i nûr-efzâ ve zülmel-zidâdur. Mühenned-sâz-ı (62a) hükemâ-yı pişin ve selâtin-i ‘imâret-künân-ı zemîn demişlerdür: ⁵⁶“العدل معمار الارض”

Ve ‘adl ü imân tev’emândur. Hüdâ-yı Rabb-i ‘alemiyân ‘ibâda ‘adl ile emr ü fermân idüp Qur’ân-ı belâgat-iktirânda buyurur: ⁵⁷“ان الله يامر بالعدل والاحسان”

Ve ba’zî aşhâb-ı hadîş rivâyetinde bir sâ’at ‘adl-i pâdişâh-ı ra’iyyet-perver ü ‘adâlet-güster keffe-i mîzânda ‘ibâdet-i şaşt-sâleden girân ve râcih-terdür. Zîrâ netîce-i ‘ibâdet ancak ‘ibâduñ nefsi için hâşıldur; ammâ fâ’ide-i ‘adl şağîr ü kebîr ve hâşş u ‘âma şâmîldür. Ve menâhic-i erbâb-ı dîn ü devlet ve meşâlih-i aşhâb-ı mülk ü millet bereket-i ‘adâletle muntazamdur.

(62b) ‘Adl-i pâdişâh oldur ki dil-i derd-mendâna ‘ayn-i ‘inâyetle nazâr kıla, tâ ki ra’iyyetün dil ü dîdesinde cây-gîr ola. Ve zulm oldur ki ser-i miskînân üzerine zıll-ı bî-mihri şala. Ve beledde sultân cesedde cân menzilesindedür. Vaqtâ ki sâye-i sa’âdet-i fâ’izü’s-sürûrî mefâriğ-i fuqarâ vü re’âyâdan dür ola ‘âlem herc ü merc ü dîger-gün ve tamâm-ı mehâmm-ı havâşş ü ‘avâm silk-i intizâmdan birün olur. Ve selâtin-i cihâna ferâ’iz u sünneti ikâmetden sonra vâcib olan tât at ü ‘ibâdet izhâr-ı ‘adâletdür ve şıfat-ı naşfetle ittişâf ve meşâlih-i sevâniğ-i müslimine iştiğâl ü is’âfdur ve zu’afâyı dest-i cebbârînden şiyânet ü himâyet ve ahvâl-i re’âyâyı ri’âyetdür.”

Azmî, meseleyi manzum parçalar ekleyerek, Mevlânâ’nın *Mesnevî*’sinden ve âlimlerin sözlerinden alıntılarla detaylı olarak ele almıştır.

Dir ol kim sözi tende cân gibidür

Ra’iyyet gelle şeh çübân gibidür

Şağın koynı dışından aç kurduñ

Ki baht otağın ola taht yurduñ

(64b) Ve aḥbârda vârid olmuşdur, pâdişâh-ı ‘adâlet-şî’âr sâye-i Perverdigâr’dur, her mazlûm ki şerer-i şerr ü zulûmden süzân olur penâh-ı sâye-i İläha -ki pâdişâhdan ‘ibâretdür- girizân olur. Tâ ol sebeble külfet-i bîdâd-ı zâlimândan zıll-ı zalil-i emn ü emânda âsâ’iş ü ârâmiş idüp necât bulur. Nitekim *Mesnevî-i Ma’nevî*’de bu ma’nâ inşâd olunmuşdur:

Şî’r

شاه عادل سایه لطف حقست

⁵³ Anberle müşgü birleştirmek/ Rum şahına bir mektup yazmak gerekiyor.

⁵⁴ “Evlatlarımız, ciğerparelerimizdir.”

⁵⁵ “Edeb nimeti altından daha hayırlıdır, edeb nesebden daha güzeldir.”

⁵⁶ “Adalet yeryüzünün mimarıdır.”

⁵⁷ “Muhakkak ki Allah, adaleti ve iyiliği emreder.” (*Kur’ân-ı Kerîm*, Nahl, 16: 90)

خلق را درسایه خود جای ده
وزشرف بر فرق کردن پای نه⁵⁹

Hükemā dimişlerdür: “‘Adl miyān-ı hālķı tesviye vü ta‘dıldür; ya‘nī bir gürühi bir gürüh üzerine musallaṭ etmeden ihtirāz ve her tā‘ıfeyi kendi pāyesinde muhāfaza vü iḥrāzdur.”...

(66b) Mülük-ı māziyeden biri fużalādan birinden su‘āl itdi ki: “Zekāt-ı saltanat nedür?” Fāzıl eyitdi: “Zekāt-ı şehriyārī vü cihāndārī oldur ki bir mazlüm tazallüm idüp ‘arz-ı hācet idicek işğā buyuralar ve tehevvrüi koyup rıfķ u luṭf ile cevāb virüp müdürā vü müvāsā eyleyeler.”

Eserde İnan mitolojisinde ve edebiyatımızdaki bir çok eserde bahsi geçen Behrām-ı Gür ismiyle meşhur olan zatın ibretlik hikayesine yer verilmiştir:

(68a) **Hikāyet:** Behrām-ı Gür bir gün şikārgāhda bir gür görür ve semend-i cihān-peymāsına vü semā-sīmāsına ‘inān virüp leşkerden cüdā olur. ‘Asker-i şāhī cüst ü cüda ol ķadar tek ü pū iderler, ne Behrām’dan nişān ve ne gürdan eşer görürler...

Ve şāh daḫi beyābān-ı miḫnetde tenhālıķdan devāt-āsā bağrı ḫūn ve ķalem-mānend ḫayret yazısında ser-nigūn olup bu şı‘r-i teri ḫasb-i ḫāl ve vird-i zebān-ı şirīn-maķāl itmişdi.

(68b)

Devāt-āsā benüm hicrūñ ğamından bađrı ḫūn olmuş

Ķalem-mānend ḫayret yazısında ser-nigūn olmuş⁶⁰

Nā-gāḫ Şāh-ı şarķ ‘azm-i diyār-ı ğarb kılıp sipihrūñ ṭārem-i nīlgūnisi ķurılır ve şebūñ serā-perde-i engelyūnisi çekilir. Şāh ķande gidecegin bilmez, ḫayrān u sergerdān ķalır... İttifāķ gözi ğūşe-i şāḫrāda ırakdan bir ķaraltı görür, ol cānibe müteveccih olup yakın varur. Görse ki miyān-ı şāḫrāda bir ḫāne-i ṭārem ķurulmuş ve bir pīr-zen duḫteriyle oturmuş. Şāhı göricek ḫaymeden çıkup ehl-i bādiyenūñ ‘ādet-i resmiyyesi üzerine istiķbāl itdiler ve misāfirimizsūn, ḫōş geldūñ ķadem getürdūñ, diyüp i‘zāz u ikrām ile atından indirüp ṭāreme ilettiler ve eyitdiler: “Bu zamānda bu bādiyede ķuş uçmaz ķulan yügürmez, ğökden mi indūñ, yerden mi çıkduñ, bu vādīye neden düşdūñ?”

Nazm

Ne yerdensūn aduñ ne ne ķişisūn

Bu yād illerde kimūñ bilişisūn

Behrām eyitdi: “Sergüzeştüm dā‘ire-i ta‘bīrden bīrūn ve kışşa-i Hārūt ve Mārūt’dan efzūndur, şimdi anuñ zamānı degül.” Ol ki merāsım-i ḫidemāt-ı müsāferetdür edā vü ri‘āyet idüp mā-ḫazar ḫuşķ u ter ne bulındıysa şāhuñ nazarına getürdiler.

ḫayāl-i yār öñine mā-ḫazardan

Dil ü dīdem bölündi ḫuşķ ü terden

Ba‘de‘ṭ-ṭā‘ām hengām-ı şebde şāḫrādan bir inek geldi. Duḫter-i zāl varup (69a) inegi şağup südini aldı. Ol ķadar süd ḫāşıl oldu ki Behrām ta‘accüb eyledi ve kendü kendüye eyitdi: “Ma‘lūm oldu, bu cemā‘ at şāḫrā-nişīn olmağa ḫikmet buymuş ki kimse bunlaruñ ḫāline vāķıf ve esrārına kāşif olmaya. Bunlar ki her gün südden bu ķadar süd iderler eger haftada bir gün maḫşüllerini beytū‘l-māle virseler mālārı noķşān-pezīr olmaz. Ammā ḫizāne-i ‘āmiriye tevfir olur.” Niyet eyledi ki dāru’s-saltānaya varduķda min ba‘d ḫāl bu minvāl üzerine ola ve bunı muķarrer kıla. Çün şabāḫ oldu duḫter yine inegi şağdı, feryād-kūnān süd dōkmüş gibi māderi yanına geldi ve eyitdi: “Ey māder, du‘ā eyle ki pādişāḫ zulme niyet eylemişdir. Behrām eyitdi: Neden bildūñ?” Duḫter eyitdi: “Her gāḫ ki pādişāḫ zulme niyet ider, rüy-ı zemīnden bereket gider.” Behrām eyitdi: “Rāst söyledi.” Ve evvel muşammemi olan sü‘-i niyyeti dilinden dūr eyledi ve eyitdi: “Var imdi inegi yine şağ gör.” Vardı, şağdı şir bisyār ḫāşıl oldu. Ve māderine geldi, eyitdi: “Müjde ki niyyet-i pādişāḫ yine ḫayra mübeddel oldu.”

4.6. HİLM

Enisū ‘l-‘Arifin’’in on yedinci babında Azmī “hilm” konusuna yer vermektedir. Yumuşak huyluluk anlamına gelen bu kavramı şāir, medhe layık iyi huyların en faziletlisi ve övülmüş vasıfların en güzeli, olarak izah eder.

(73b) “Eḫḫāl-i ḫişāl-i ḫamīde vü ecmel-i evşāf-ı pesendīde ki ķudret-i Yezdānī ḫilķat-i insānīyi anuñla ārāste ķılmışdur... Ve ‘ālemiyān üzerine anuñ bereketiyle rütbet-i tekrīm-i erzānī buyurmuşdur. ḫaşlet-i ḫilm ü vaķār ve şıfat-ı bürdbārī vü ķarārdur. Rabb-i Raḫīm Kitāb-ı Kerīminde buyurur: ⁶¹ان الله غفور حلیم

Neşr: ḫilm nemek-i mā‘ide-i aḫlāķdur, dediklerinūñ ḫikmeti oldur ki ḫilmi ķalb eyleseñ milḫ olur. Ya‘nī bir kimse taḫşil-i ecnās-ı fezā‘ille benī Ādem nev‘inden mümtāz olsa ve taķdīm-i eşnāf-ı fevāzil ile aķrānı mābeyninden ğūy-ı müsābaķati rübūde kılsa çün ḫuşūnet-i ṭab‘ ve ğilāz-i ķalb ve tehattük-i mizācla mevsūm olsa sā‘ir ḫünerleri ma‘dūm ḫükümünde olup şol ṭā‘ām-ı bī-nemek gibi maķbūl-i ṭibā‘ olmadın maḫrūm ola ve ḫavāṭır anuñ ḫıffet-i mizāc ve rekāket-i re‘yinden müteffir olup ṭibā‘ anuñ ḫuşūnet-i ṭab‘ ı sebebiyle muşāḫabetinden ibā vü imtinā‘ kıla...

(74a) Ve enbiyā vü evliyā şıfat-ı ḫilmlle muttasıflardur; tā ol şüretle sıret-i ğaḫābı -ki müfsid-i imān ve pişrev-i leşker-i şeytāndur- şikeste itmişlerdür. Ve ḫadış-i şerifde vārid olmuşdur: “Pehlevān ol degüldür ki şaf-şiken ü merd-efgen ola;

⁵⁸ Ādil bir hükümdar Allah’ın lutfunun gölgesidir/ Her kim adalet sahibi olursa mutlak lütuftur.

⁵⁹ Halka kendi gölgede bir mevki ver/ Şerefini ortaya koyarak fark ettirmeye ilk adımı sen at.

⁶⁰ Bu beyit Muinî’ye aittir. (Bk. İbrahim Kutluk (hzl.) *Beyānī Mustafa b. Cāruillāḫ Tezkiretü‘ş-suarā*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 271)

⁶¹ “Çünkü Allah, çok bağışlayıcıdır ve halimdir.” (*Kur‘ân-ı Kerīm*, Āl-i İmrān, 3/155)

belki oldur ki hâl-i ğağabında nefis-i emmâresini kendüye me'mûr u mağhûr eyleye ki nefis-i emmâre hem-vâre nâ-hemvârlık semtindedür. Ve tevsen-i tîz-gâm-ı ğağabı şekîme-i şekîb ve ligâm-ı te'ennî ile râm eyleye.

Azmî Pir Mehmed konuyu özetleyici bir hikâye ile meseleyi izaha devam eder. Hz. Hüseyin ile bir hizmetkârın arasında geçen hadiseyi şöyle nakleder:

(74a) "**Hikâyet:** Bir gün nev-bâve-i büstân-i velâyet ve bâküre-i bâġistân-ı hidâyet sıbt-ı nebî vü nahl-i velî Hüseyin bin 'Alî rağiya'llâhu 'anhümâ Allâhü'l-'aliyy eşrâf-ı 'Arab'dan bir 'aşiretle 'işret ü mihmânî kılup bir ser-i h'ânda oturmuşdı. Hizmetkâr kâse ile ıssı aşî meclise getürüp ⁶² لكل جواد عثرة (75b) ġâyet-i dehşetinden pâyı hâşîye-i besâta doğunup kâse elinden ser-i şehzâde üzerine düşdi ve aş ruhsâre-i mübâregi üzerine döküldi. Hâzret-i Hüseyin râh-ı te'dîbden ne ân ki tarîk-i ta'zîbden hâdimün yüzine nazar eyledi zebân-ı hâdime hemân bu câri oldı ki ⁶³ والكاظمين الغيظ والكافين عن الناس ⁶⁴ "Hâzret-i Hüseyin eyitdi: "Âteş-i hışmum hâmid oldı." Yine hâdim eyitdi: "والعاقين عن الناس ⁶⁴" Hâzret-i Hüseyin eyitdi: "Afv eyledüm." Hâdim eyitdi: "والله يحب المحسنين ⁶⁵" Hâzret-i Hüseyin eyitdi: "Seni mâlumdan âzâd eyledüm ve me'unet-i ma'îšetüni üzerime lâzım kıldum." ...

(76a) Ve lisân-ı Türkîde meşeldür: "Ğağabla kalkan nedâmetle oturur." dirler. Ve ittihâd-ı mevâdd-ı ğağab u buġz aña delildür ki ğağab şahibine sebab-i buġzdur ve ğađabuñ âhiri dabb olmağ dağı buna şahiddür. Zîrâ ğağab âhir şahibini dabb gibi halkuñ mebgûzı ider ve vahşet virür."

4.7. TEVÂZU

Eserin yirmi ikinci babında tevâzu konusunu işlenmiştir. Tevâzuyu, kişinin layık olduğu şeyden daha da aşağısına râzî olması, olarak izah eden şâir tevâzunun saadeti arttıracığına vurgu yapmıştır. Ahlâk açısından önemli bir konu olan bu bölümü Azmî şu şekilde izah etmiştir:

(98a) "Tevâzu', kişinüñ şânı vü fazlınuñ muğtezâsı olan mertebeden ednâya rızâsıdır ve eşrâf u ümerâ ve ecille-i nâs u 'ulemâya mağşûş bir hâletdür ki sebab-i mezîd-i şa'âdetdür..."

Ve tevâzu' zî' adan müştâkdur. Zî'a insân nefisini bir mekâna vaz' kılmak ve kendüni bir yerde komağdur ki tağkîri ve hağkını tezyî' i müstemil ola. (98b) Ve kibir kişi kendü nefisini miğdârından a'lâ bilmekdür. Hâzret-i Rabbü'l-'âlemîn buyurur: ⁶⁶ واخفض جناحك للمؤمنين ilâ ayeğ ⁶⁷ ولا فسادا في الارض ولا فسادا في الارض ve Hâzret-i risâlet-penâh buyurur: ⁶⁸ افضل العباداة التواضع ...

Hâzret-i Cebbâr-ı 'âlem ol dem ki kavm-i Nüh'ı deryâ-yı ğağaba ġarğ eyledi, cibâl-i şâmîha tekebbür idüp cebel-i Cüdî tevâzu' eyledi. Ve li-hâzâ mağhar-ı cüdî olup kâdri sâ'ir cibâlden refî' ü 'azîz-ter ve keştî-i Nüh nebî neciyye mağarr oldı. Ve Hâzret-i Hağ Mûsâ peyġâmbere 'aleyhi's-selâm didi ki: "Beyne'n-nâs ġiğâb-ı müstetâba seni ihtiyârımuñ vechini bildüñ mi?" Hâzret-i Mûsâ eyitdi: "Yoğ yâ Rabb." Hâzret-i Kibriyâ celle ve 'alâ eyitdi: "Zîrâ seni huğurumda huğû' u huşû' üzerine buldum ve ġayrılardan mütevâzî' gördüm."

Azmî tarihte vezirliğıyle ün salmış Büzürümîr'den bir nakil yaparak anlatılmak istenen dersin kalıcılığını sağlamaktadır. Daha sonra bazı âlim zatların veciz ifadelerine yer vermiştir.

Hâkîm Büzürümîr'e eyitdiler: "Hiç bir ni'met bilür misin ki şahibi mağsûd olmaya ve bir belâ-yı bilâ-ğâye var mıdır ki şahibi rağmet ü şefkatden matrûd ola?" Eyitdi: "Belî, ammâ ni'met tevâzu'-ı (99a) kibârdur ve ammâ belâ, kibr-i sığârdur."

Ba' zî hükemâ dimişdür: "Bezî ü fazl ile kibirden buğl u cehl ile tevâzu' efğaldür. Ve kibr ol kebîr-i Müte'âl ü Hallâğ ve ol Mâlikü'l-mülki 'ale'l-ıtlâğa lâyıkdur."

Derecâtını Râfî' ü 'd-derecât

Mütevâzî' olanuñ itdi refî'

Şıfat-ı kibriyâsı Cebbâruñ

Mütekebbir olanı kıldı vazî'

Müellif, Sâ mânî meliklerinden Nasr bin Ahmed'in oğluna olan vasiyetine ve İsmâil-i Sâ mânî'nin bir kıssasına yer vererek meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Hikâyet: Mülük-ı Sâ mânîyye'den Nasr bin Ahmed ferzend-i dilbendine vaşîyyetinde dimişdür: "Ey ferzend-i ercümend, 'arşa-i memâliki teşhîr idince ne hün-diller yutmuşuzdur ve 'ömr-i 'azîzi saltanat-ı dehrüñ temhîd-i kavâ'idine şarf itmîşizdür. (100a) Dilerseñ ki niçe rüzġâr zimâm-ı devlet kâbzâ-i iktidârında payıdâr ola. Hâzîneye i'timâd itme ki mâl şaded-i intikâl ve mülk mu'riz-i zevâdedür ve leşkere dil virme ki sipâh u 'asker münkalibü'l-ağvâldür ve tevâzu' ve keremi günden güne ziyâde kıl ki tevâzu' ve kerem bir dâm u mağşûbe-i dil-ârâmdur, ol dâma düşen hiç bir lu' b ile hâlâş yüzün görmez.

Beyt

Meskenet yolın güneşden öğren ey şâh-ı cihân

Başı göge irdi anuñ yüzi dağı yerdedür⁶⁹

⁶² "Her safkan at tökezleyebilir."

⁶³ "... öfkelerini yutarlar..." (Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/134)

⁶⁴ "... ve insanları affedenler." (Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/134)

⁶⁵ "Allah da güzel davranışta bulunanları sever." (Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/134)

⁶⁶ "... müminlere kanadını indir." (Kur'ân-ı Kerîm, Şuarâ 26/215)

⁶⁷ "İşte ahiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere veririz." (Kur'ân-ı Kerîm, Kasas 28/83)

⁶⁸ "En üstün ibâdet alçak gönüllülüktür." (Bk. Yılmaz, age., s. 100)

⁶⁹ Bu beyit Necâtî'ye aittir. (Bk. Ali Nihat Tarlan, *Necâtî Beg Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1992, s.228)

Tevāzu‘ kıl elünden gelse yüz yüz
Ki dimişler başılmaz yerdeki yüz⁷⁰

Bulursın hürmeti az eyleseñ bol
Kuluñum diyen olmaz kimseye kul

Neşr: Bundan ma‘lûm oldu ki tekebbür hâşâ’îş-i hâşâ’îs ü nevâkışdandır ki ğarâzları noķşânlarını tesettür ü esrârdur. Ammâ fi’l-hâķîķa ķabâyiķini keşf ü izhârdur. Zirâ kibr âdemi ħ’âr ü bî-miķdâr ve ħalk içinde bî- i‘ tibâr eyler.

Beyt

Her ki bî-kibr ü bî-riyâ oldu

Ĥâş-ı dergâh-ı kibriyâ oldu

(101a) **Hikâyet:** İsmâ‘îl-i Sâmnî-ki pâdişâh-ı Ĥorâsân ve sultân-ı bâ-sâmândı- bir gün bir ‘âlim-i ‘âmil bir mühimm için dergâh-ı sa‘âdet-destgâhına varur. Envâ‘-ı i‘zâz u ikrâmdan sonra yedi ħatve miķdârı ol ‘âlimi teşyi‘ ider. İttifâķ ol gice vâķı‘asında Ĥazret-i risâlet-penâhı görür. Şalla’llâhu ‘aleyhi ve sellem ve buyurur: “Ey İsmâ‘îl, ‘ulemâ-yı ümmetümden birine i‘râz u ikrâm eylemişsün, ħuzûr-ı Ĥazret-i Ĥaķ’dan diledüm ki seni iki cihânda mu‘azzez ve mükerrem eyleye ve nesl ü neseb-i şulbünden yedi kimesne pâdişâh ola; du‘âmuñ ikisi daķı müstecâb oldu.”...

(101b) Ve ‘alâmât-ı tevâzu‘dan biri meyl-i şöĥbet-i şulehâ ve ‘ulemâ-yı dîn ü dervîşân-ı şâĥib-yaķîndür. Ol cemâ‘at degül ki kendüleri şüret-i dervîşânda ħalka gösterirler, tama‘-ı ħuţâm-ı fânî ile sülĥan-ı ħaķķı zîver-i nâ-ĥaķla ârâste iderler. Nitekim ol tâ’ife-i nâ-ĥâ’ife ve fırķa-i ğayr-i nâciye ħaķķında demişlerdür:

Farkı üstünde tâci ķubbe ķadar

Bitmez imân dilinde ĥabbe ķadar

Ĥaylasânî lisân-ı kizb ü dürüg

Yok derûnunda zerre deñlü fûrüg

Kemeri mekr ü tavķı ‘avķ-ı vefâ

Girmemiş sînesine şıdķ u şafâ

Ĥâli ĥîle maķâlî fitne vü âl

Ĥavrı cevri ü tariķi râh-ı dâlâl

Eline ‘âşilik ‘aşâ olmuş

Boynı üzre riyyâ ridâ olmuş

Menzili düzaķ ü kemâlî dâlâl

Minberi şer naşîĥati idlâl⁷¹

4.8. MÜŞÂVERE

Enîsü’l-Ârifîn’in yirmi sekizinci babında “müşâvere” kavramı ele alınmıştır. Bir iş hususunda danışma, anlamına gelen bu kavramı şâir âyet ve hadislerle açıklamaya başlamıştır.

(128a) “Server-i kâ’inât ve meĥar-i mevcûdât Ĥazret-i peygâmbir ve nâmus-i ekber bi-ĥükm-i ĥiţâb-ı müsteĥâb-ı⁷² amr⁷² Şâur⁷² umürda ĥuddâm-ı ‘atebe-i nübüvvet aşĥâb-ı güzin ile meşveretle me’mürdür. Meşâyiĥ-i kibâr-ı muĥaddîşinden ba‘zı dimişlerdür: “Bi-muķtezâ-yı tevfiķ ü telfiķ mâbeyn-i ĥadîş-i⁷³ اول ما خلق الله نوري ve ĥadîş-i اول ما خلق الله العقل⁷⁴ Ol efdâl-ı rûsül ü ĥadî’s-sebl ‘aķl-ı küll iken ve ‘uķül-i ‘aşere fi-nefsü’l-emr ondan bir cüz’ meşâbesinde degil iken müşâveretle emrûñ milliyeti ve ĥiţâb-ı müsteĥâbuñ ĥikmeti oldur ki miyân-ı ümmetde sünnet olup şaĥîr ü kebîr müşâveretsiz bir emr-i ĥaķîre mübâşeret kılmaya.

Fi’l-hâķîķa bî-meşveret-i erbâb-ı ĥazm bir emre ķaşd ve bir mühimme ‘azm muķbiller ķatında nâ-maķbûl ve ‘aķıllar re’yyinde ĥilâf-ı ma‘ķıldür.

Beyt

Her kimüñ ‘aķl-ı pâķ ü dânişi var

Eylemez meşveretsiz ol bir kâr

(128b) Neşr: Ve fevâ’id-i ‘avâ’id-i müşâvere bisyâr ü bî-şumârdur. Cümleden biri oldur ki her kâr-ı düşvârı şavb-ı şalâĥ u sebîl-i sedâda ķarîb eyler. Ve biri daķı oldur ki bir kimse ki bir emre bî-müşâveret mübâşeret kıılır. Şöyle ki tedbîri taķdîre muvâfiķ düşmeyüp ol emr ĥâşıl olmaya, herkes dil-âzârlık yüzünden zebân-ı ĥa‘nı dırâz idüp cihândan bî-zâr ü zâr iderler. Ammâ ba‘de’l-müşâvere ĥiçbir fâ’ideyi müfid ve maţlûbı müntic daķı olmasa bârî ĥa‘n-ı berâyâdan biri olup ma‘zûr olur. Ve biri daķı oldur ki mir’ât-i ķalb-ı şaĥş-ı vâĥid şuver-i umûr-ı ğayr-i mütenâhiye ile muşavver

⁷⁰ Bu beyit Güvâhî’nin *Pendnâme* isimli eserinde yer almaktadır. (Bk. Mehmet Hengirmen, *Güvâhî Pend-nâme*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s. 294)

⁷¹ Bu altı beyit Hamdullah Hamdî’ye aittir. (Bk. Naci Onur, *Yusuf u Züleyhâ Hamdî*, Akçağ Yayınları, Ankara 1991, s.129)

⁷² “... iş hakkında onlara danış.” (*Kur’ân-ı Kerîm*, Âl-i İmrân, 3/159)

⁷³ “Allah önce benim nurumu yarattı.” (Yılmaz, age., s. 147-148)

⁷⁴ “Allah önce aklı yarattı.” (Yılmaz, age., s. 147)

olmak muhāl ve ğayr-ı mutaşavverdür. Ammā zevi'l-ārā-yı 'ālem-ārā bir araya gelicek telāhuḡ u telāşuḡ-ı efkārla dil-efgāra kemīn-i kümūndan niçe kār āşikār olur. (129a)

Tanışacak yoḡ ise olma ğāfil
Yanuña bōrkegi ḡo meşveret ḡıl

Gerek her sāzda bir yār-ı dem-sāz
İşidilmez yalıñuz elden āvāz

Dürüst olmaz kişinūñ kārı bī-yār
Yalıñuz taş ola mı hiç dīvār

Olan 'ākıl tanışısız iş itmez
Ki bildügi yañulduḡına yitmez

(130a) **Hikāyet:** Cānib-i Ḥorāsān'dan bir düşmen-i 'azīm zāhir olup ceys-i deryā-cüşla mānend-i seyl-i ḡūn kırmızı 'alemlerle yürüyüp ve kaşd-ı mülk-i Heyātıla ḡıldı. Bu daḡı bu cānibden leşker-i bī-kerān tertīb idüp muḡāvemēt ü def'e müteveccih oldu. Ammā erkān-ı devlet-i 'izzet-rehīn 'ākıbet-endiş vü dūrbīnlik idüp düşmen-i melike 'ubūdiyyet-nāmeler irsāl ü işār ve ihlās u ihtişāş izhār eylediler ve düşmen-i melike ḡōş gelüp cümle-i mekātīb-i 'askeri bir ḡarīḡaya derc idüp serine mühr urdı. Kaḡāyıla rüz-ı maşāff u kār-zārda melik ḡālib olup düşmen hezīmet cānibine 'azīmet eyledi ve ḡizānesi melik-i Heyātıla destine düşüp ol ḡarīḡa-i cerīde ki mekātīb-i erkān-ı devlet-i melik-i Heyātıla anda derc olmuşdı. Çün nāfe-i ser be-mühr-i Ḥıḡāyıla dest-i melike düşdi ve çün ma'lūm idindi ki mekātīb-i ma' hūdedür., mührini büzüp ḡutuyı açmadı ve kendü kendüye eyitdi: "Eger bu mekātīb-i açup okursam bi'z-zarūri a'yān-ı 'askere 'ayn-ı 'adāvet ile naḡar idüp buḡz u ḡaḡab lāzum gelür ve bu ḡāl ki anlara mūn'akis ola, her biri tersān u hirāsān kendü zararlarını def'i için baña zarar-ı külli kaşdı lāzum gelür ve āteş-i fitne ki müşte'ill ola ba' dehu teskīni ḡāyet müşkil olur." Ve derḡāl (130b) ḡavāşş u muḡarrebān-ı dergāhını cem' itdi ve ol ḡarīḡa-yı ḡaḡireyi dermiyān idüp eyitdi: "Bu ol 'ubūdiyyet-nāmelerdür ki a'yān-ı 'asker ü ümerā-yı leşker 'aḡabimüzden 'ākıbet-endişlik yüzünden düşmene irsāl eylemişlerdür ve henüz daḡı anlarıñ mühriyledür." Ve dīvānında āteş peydā idüp cümlesini yakdı ve āteş-i fitne munḡafī oldu. Çün erkān-ı memleket bu luḡf u mekremeti gördüler, mutāba'atında yek-dil ü yek-cihet oldular... Bu re'y-i sūtūde vü vaż'-ı pesendīde cümle ḡalkı muḡf'-i fermānī vü rehīn-i minneti ḡıldı."

4.9. SİYĀSET

Enisü'l-Ārifin'in bir ahlāk kitabı olmasının yanında siyāsetnāme olma özelliğini açık bir şekilde gösteren "siyāset" meselesi otuz ikinci babda işlenmiştir. Bir şehzade hocası olan Azmī siyāsetin ikiye ayrıldığını ifade ederek konuyu izaha başlamıştır.

(146b) "Siyāset iki nev'dür: Biri kişinūñ nefsi siyāsetidür ve biri ğayri siyāsetidür. Ammā siyāset-i nefis ahlāk-ı zemīme vü evşāf-ı demīmeyi şifāt-ı ḡamīde vü ḡışāl-i pesendīdeye tebdıldür. Ammā siyāset-i ğayr iki kısımdur: Biri siyāset-i ḡavāşş-ı bārgāh ve muḡarrebān-ı dergāhdur. Bu kısım bāb-ı ḡihlūmde mezkūr olsa gerekdür. Ve biri siyāset-i berāyā ve 'avām-ı re'āyādur. Bundan maḡşūd peyveste ḡallāşları tersān ve evbāşları hirāsān idüp (147a) bī-günāh ü nīk-kirdārları ümīd-vār itmekdür.

Ḥakīm Ebūzercemīr'den istifsār iderler ki: "Selāḡinūñ büzürgvārı kimdür?" Ḥakīm eyitdi: "Oldur ki sāḡa-i zimmetleri naḡş-ı mezemmetden biri olanlar sāye-i sa'ādetinde müreffehü'l-ḡāl ve mücrim ü cānī vü ḡā'inler tiḡ-i ḡahrından tersān u muḡḡarabū'l-bāl olalar ve ḡande-i tiḡ-i berḡ-nişānı muḡḡterin-i girye-i sitemkārān ve bārīḡa-i nesīm-i feyż-resānı muḡḡarin-i dil-i pejmürde-i sitem-dīdegān ola."

Hüşeng-i pūr-ferheng dimişdür: "Ben nīk-nefs ü zu'afāya rahmet-i Erḡamü'r-rāḡimīnüm ve bed-nefs ü cebbārīne ḡahr u ḡaḡab ve saḡaḡ-ı Rabbü'l-'āleminüm. Nīş-i ḡahrūm nūş-ı luḡf u şefḡatle ve zehr-i heybetüm şükr ü merḡametle āmīḡtedür..."

Müellif, büyük ālimlerin sözleriyle ve konuyla ilgili āyet ve hadisle meseleyi detaylı bir şekilde ele almıştır.

"Ekābir-i ḡükemā dimişlerdür: "Māl-i bī-ticāret pāydār ve mülk-i bī-siyāset ber-ḡarār degüldür. Eger aḡkām-ı siyāset cārī olmasa etvār-ı benī Ādem bu nesāḡ üzre olmazdı ve ḡānūn-ı te'dīb ü ta'zīb olmasa kār-ı 'ālem niḡām u intizām bulmazdı. Ba'zī efāzıl dimişlerdür: "Siyāset sebeb-i niḡām-ı 'ālem ve bi-ḡüküm-i ⁷⁵ولكم في القصص حيواء (147b) bā' iş-i ḡayāt-ı benī Ādem'dür..."

Eḡādiş-i şerīfede vārid olmuşdur ki: "Eger pādīşāh-ı 'adl-perver ü dād-güster (148a) olmasaydı yer yüzünde benī Ādem bir birini yerdı ve mānend-i zübāb biri birinūñ ḡanına aş yererdi."

Ḥulefādan biri minbere şu'ūd idüp bir eline tiḡ-i ḡūn-rīz ve bir eline muşḡaf-ı şerīf alup ešnā-i ḡuḡbede ḡalkā ḡiḡāb idüp eyitdi: "İyülere muşḡaf-ı şerīf besdür; ammā yaramazlara şemsīrden ğayrı tedbīr yokdur."

Fars ve Klasik Türk Edebiyatı'nda adālet simgesi olan Nuşīrevān'ın zamanında meydana gelen bir hadiseyi yazar anlatarak kıssadan hisse alınmasını istemektedir.

"**Hikāyet:** 'Ahd-ı Nuşīrevān-ı 'Ādil'de bir zālīm bir za'ifūñ yüzüne bir sille urdı ki gözinden odlar ḡıḡdı. Nuşīrevān'ın bu vaż'ından (149b) nā'ire-i ḡaḡabı şu'le çeküp buyurdu, meydān-ı siyāsete getirüp ḡaşmınūñ gözine ḡarşu boynunu urdılar. Ḥavāşşından biri eyitdi: "'Adl-i melikden ba'iddür ki bu ḡadar cürm ile bir ādemi bī-cān ide." Nuşīrevān eyitdi ki: "Ḥāşā, ben ādem bīcān itmedüm; belki kelb-i 'aḡūr ve mār-ı pīḡānı bī-cān eyledüm..."

⁷⁵ "Kısasta sizin için hayat vardır." (*Kur'ân-ı Kerīm*, Bakara, 2/179)

Ve siyâset bir niçe mertebedür, evvel va' d u va' id, andan tehdid andan tahdid ve çarb-ı şedid hâdden tecâvüz iderse hâbs-i medid anuñla dañi olmazsa bi-hükmi-i ⁷⁶ اخر الدواء الكي noқта-i vücud-ı nâ-pâkinden şafha-i rûzgârı pâk idüp helâk ideler.”

4.10. FİRÂSET

Eserin otuz dördüncü babında bir şeyi çabuk anlama, kavrama anlamına gelen “firâset” kavramını Azmî, basiret gözüyle her hadisenin öncesinin sonrasına olan uygunluğuna, başlangıcına ve sonucuna bakma, olarak izah etmiştir. Müellif daha sonra Hazret-i Süleyman zamanında meydana gelen bir hadiseyi ve iki büyük şeyhin Kâbe’de yaşadıkları bir olayı naklederek konuyu izah etmiştir.

(154a) “Firâset, ‘ayn-ı başiretle her hâdişenün sibâk ü siyâk ve âgâz u encâmına nazardur.

Her kimün kim firâseti vardur

Olur ahvâl-i ‘âleme âgâh

اتقوا من فراسة المومن

انه ناظر بنور الله ⁷⁷

Hikâyet: İki zen bir ferzendde da’vâ vü nizâ’ idüp maḥkeme-i Ḥazret-i Süleymân nebîye ‘aleyhi’s-selâmu’r-raḥmân varurlar. Nebî görür ‘acüzün ikisi iḳâme-i beyyinede ‘âcizler ve da’vâları da’vâ-i mücerred. Kuvvet-i kiyâset ve nûr-ı firâsetle buyurur: “Şabîyi iki nîme idüp her birine bir nîme virün.” Çün şemşir niyâmından çıkdı, qarınun biri bî-ḳarâr olup zâr zâr ağladı ve eyitdi: “Meded, ben ḥaḳḳımı isḳâṭ eyledüm, tek ciğerüm vaşlesini ve cânım pâresini (154b) gözüme karşı pârelemeñ.” Ḥazret-i Süleymân ‘aleyhi’s-selâm tıflı aña ḥükm idüp teslîm eylediler. Ba’dehu tefahḥuş iderler, fi’l-vâḳi’ veled şulbî çıkar. Firâset bir nürdür ki Münevverü’s-semavâtü ve’l-arz ba’zı ‘ibâd-ı mü’minine ‘atâ eylemişler ve bu ma’nâya şâhiddür ki müfessirin âyet-i i’câz-gâyet-i ⁷⁸ ان في ذلك لايات للمتوسمين de tevessümü teferrüsle tefsir eylemişlerdür.

Ve firâset iki nev’dür: Biri şer’î ve biri ḥükmî. Firâset-i şer’iyye andan ‘ibâretdür ki tezkiye-i nefis ve taşfiye-i ḳalb vâsıtasıyla ḥicâb-ı gâflet ‘ayn-ı başiretten mürtefi’ ola; tâ ki mü’min nûr-ı yaḳın ile binâ olup her neye ki nazâr iderse firâset ḥaḳîḳatiyle ahvâline muṭṭali’ ola.

Hikâyet: Kibâr-ı meşâyihden iki kimesne ⁷⁹ ḥarem-i Ka’be-i Mükerrreme’de oturmuşlardır. Bir kişi bâb-ı mescidden içeri girdi. Biri eyitdi: “Şu gelen ḥarîf dürüd-gerdür.” Biri eyitdi: “Âhen-gerdür.” Ḥarîfi getirüp ḥırfetinden su’âl eylediler. Ḥarîf eyitdi: “Evvel âhen-ger idüm şimdi dürüd-gerüm.” cevâb virdi ve dürüd eyleyüp yine maşlahatına gitdi.

Terceme

Şol dil ki manzar-ı nazâr-ı Kibriyâ ola

Ol cilvegâhı oldı kemân-ı firâsetün

Mir’at-ı ḳalbi pâk ü mücellâ olan kişi

‘Aksini gördi cânda cemâl-i firâsetün”

Firâsetin anlamlarından biri de bir kimsenin ahlâk ve istidadını anlamaktır. Bu bağlamda edebiyatımızda kıyâfetnameler yazılmıştır. Azmî yukarıda bazı bölümlerine yer verdiğimiz “firâset” babında fizyonomi hakkında bilgi verir. Hamdullah Hamdi’nin Kıyâfetnâme’sinden faydalanan müellif bu bilgilerle okuyucuların anlayış gücünü artırmaktadır. ⁸⁰ Müellif, bu bölümde Hamdullah Hamdi’den aldığı beyitleri olduğu gibi aktarmıştır. Bu çalışmada örnek olması açısından pişânî (alın), gûş (kulak) ve çeşm (göz) bahsine yer verilmiştir.

(156b) **Delâ’il-i Pişânî:** Alın ki giñ ola ve üzerinde ḥuṭûṭ olmaya ḥuşümet ü şa’af ve lâf u güzâf nişânıdır. Ve bârik ü naḥîf olsa ‘acuz u ḥasâset nişânıdır. Ve mutavassıt ki anda gûşun ola fehm ü ‘ilm ve şıḳ u muḥabbet nişânıdır.

Nazm ⁸¹

Alnı giñ olsa ḥüyı çirkin olur

Ṭar olursa ğabî vü ḥödbîn olur

Ġâliben yumrı olsa kâhil ola

Pes budur aḥseni ki a’del ola

Delâ’il-i Gûş: Gûş-ı büzürg sem’ine toḳunanı fi’l-hâl zabt itmek ‘alâmetidür ve tünd-ḥüyî ve cehl nişânıdır. Ve gûş-ı ḥurd ḥamâḳat ve uğruluk nişânıdır. Ve gûş-ı mu’tedil ‘alâmet-i i’tidâldür.

Nazm ⁸²

Her ki ḥar gûş olursa câhil olur

Gerçi ḥıfz eylemekde kâmil olur

Küçük olsa kedi gibi gûşı

⁷⁶ “Hastalıktan kurtuluşun son çaresi hastalıklı organı dağlamaktır.” (Yılmaz, age., s. 18)

⁷⁷ “Müminin ince zekâsından ve derin sezgisinden korkunuz; çünkü o, eşya ve olaylara Allah’ın nuru ile bakar.” (Yılmaz, age., 331)

⁷⁸ “İşte bunda ibret alanlar için işaretler vardır.” (Kur’ân-ı Kerîm, Hicr 15/75)

⁷⁹ Der-kenâr: Biri İmâm Şâfi ve biri İmâm Muḥammed raḥimehu’llâhi te’âlâ.

⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Âmil Çelebioğlu, “Kıyâfet(İ) İlmî ve Akşemseddinzâde Hamdullah Hamdi ile Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Kıyâfetnâmeleri, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, MEB Yayınları, İstanbul 1998, s. 225-262.

⁸¹ Nazm başlığı altındaki beyitler Hamdullah Hamdi’ye aittir. (Bk. Çelebioğlu, agm., s.240)

⁸² Nazm başlığı altındaki beyitler Hamdullah Hamdi’ye aittir. (Bk. Çelebioğlu, agm., s. 240)

Uğrulukda unutturdu müşî

(157a) **Delâ'il-i Çeşm:** Çeşm ki gök ola büzürg ve tîz nazar ola ahlâk-ı zemîme 'alâmetidür. Ve humûdet ü kıllîet-i hareket nişân-ı nâdânîdür. Ve sür'at-i hareket ve tîzlik mekr ü hîle ve uğruluk nişânıdır. Ve sürh olmak şecâ'at nişânıdır ve zerd noqtalar gird-i hâdeqada nişân-ı fitne ve şûr u şer-engîzîdür. Ne büzürg ve ne hürd ve ne siyâh ve ne sürh olsa fehm ü hüşyârî ve istikâmet ü diyânet nişânıdır.

Nazm⁸³

Göz karası zekâ 'alâmetidür

Sürh olursa şecâ'at âyetidür

Gözleri gök olanda olmaz edeb

Gözi çakır bahâdır olsa 'aceb

Görmedi her ki gördi 'ömr-i dirâz

Turna gözlü olanda cür'et-i bâz

Her toñuz gözlü pârs dillü olur

Rûz-ı da'vâda burnı yillü olur

Olur ahvel mu'ânîd ü cebbâr

Bire bir diyessin kıllur inkâr

Her ki oğlan gibi ola nazarı

Hande eyler gibi ola başarı

'Ömri uzunluğuna âyetdür

İ'timâd eylemek hamâkatdür

(157b)

Çü eccl tîrin ata kavv-i kader

Başaruñ bu delâletini başar

Çeşm-i zibâ odur ki ekhel ola

Cümle evşâfî anuñ a' del ola

Kıya bakışları yürek kopara

Nâzı vü şivesi gönül apara

Yazar eserde kırk bâbı tamamladıktan sonra insanların sosyal hayatta daha çok karşılaştığı meseleler ile ilgili bazı âdâb konularına değinmiştir. “Fî-Tergîbi'n-Nikâh, Fî-Terbiyeti'l-Evlâd, Der-Terbiyet-i Hıdmetkârân, Âdâb-ı Siyâb, Âdâb-ı Ekl ü Şürb, Fî-Süneni'l-Kelâm ve Âdâbihi, Âdâb-ı Hareket ve Sükûn” başlıkları altında ele aldığı konuları âyet, hadis, atasözü ve manzum parçalarla meselenin özüne inerek izah etmiştir. Burada örnek olması için “Der-Terbiyet-i Hıdmetkârân” bölümünden bazı parçalara yer verilmiştir.

4.11. Der-Terbiyet-i Hıdmetkârân

Azmî Pir Mehmed Bey, bu başlık altında insanların hizmet edenlere nasıl davranması gerektiğini ve bu hususta nelerden sakınmalarının elzem olduğunu izah etmiştir. Hizmetkârların eğitilmesi konusunda ideal olarak çizdiği çerçevede öncelikle hizmet edenlerin insanın başta el, ayak ve diğer âzâları gibi olduğuna dikkat çeker. Hizmetkârların varlığından dolayı insanların Allah'a şükredip onlara güzel davranmalarını tavsiye eder. Onlara iyi davranılması halinde yapılacak olan işlerde kusur ve eksikliğin olmayacağını belirtir. İdarecilere hizmetkârların küçük hatalarını bağışlamalarını ve gereksiz yere onları azarlamamalarını söyler. Yazar söylediklerinin akılda kalıcı ve etkili olması için manzum parçalara yer verir.

(208a) “Bendegân-ı direm-harîde dañi dest ü pâ ve sâ'ir cevârih ü a'zâ menzilesindedür. Pes bu tâ'ifenuñ vücûdına şükr ü sipâs-ı Hâliku'n-nâs idüp anlarla rıfk u müdârâ ve luğf ü müväsâ itmek gerek ki hıdemât-ı lâzımede kuşur u fütür ve kelâl ü melâl zühür itmeye. Ve anlaruñ umûrında inşâfla ittişâfımı ri'âyet idüp hürîş u nüşîş ü püşîşlerinde takât ü takşîr itmeyüp istimâlet vireler ki müfevvez olan a'mâle şafâ-yı hâtır u neşât-ı vâfirle mübâşîr olalar. Kütüb-i hikmetde (208b) meşûr u mezķûrdur, h'âce-i pür-hüred günâh-ı hürd için hâdimi mu'âhîz ü mu'âtib ü mu'âķib kılmak olmaz; zirâ her sehve müsâmaħa vü müsâhele itmeyüp hışâb-ı 'itâb-âmîz kılcak kendüyi hıdmetinde 'âriyetî bilür ve řab'ı müteneffir olup bigâneleer gibi dirilür.

Gerekmez dikkat itmek bî-zarûret

Kopar iğmâzdan çok dürlü şüret

⁸³ Nazm başlığı altındaki beyitler Hamdullah Hamdi'ye aittir. (Bk. Çelebioğlu, agm., s. 241-42)

Neşr: Ve hiç bir kârda mücidd ü sâ'î olmaz ve kendünün bilüp izhâr-ı şefkat kılmaz. Ve bir bende ki hıyânet-i fâhişe vü günâh-ı zîst ile mülevves ü âlüde olup ta'zîb ü te'dible ıslâh-pezîr ve müte'essir ü dilgîr olmaya. Nitekim 'ârifân-ı 'avârif-penâh dimişlerdür: "Gulâm-ı bî-ğam belâ-yı siyâh ve şakird-i pâk-dâmân şakir ü nîk-ğ'âhdur.

Çalışmamızın kapsamı gereği burada sadece on kavrama ve bir âdâb konusuna yer verilmiştir. Metindeki diğer kırk bab ve adâb bahisleri incelendiğinde eserin ahlâk yönünden kıymeti daha da iyi anlaşılacaktır.

Müellif eserin sonundan "*Mev'îza-i Manzûme*" başlığını taşıyan Attar'ın *Pendnames*'nden istifade ettiği ahlâkî öz mahiyetinde bir mesneviye yer vermiştir. Kırk dokuz beyitlik bu manzumede her bir beyitte temel kavramlar ve dikkat edilmesi gereken davranışlar ele alınmıştır. Manzumenin adından da anlaşılacağı üzere bir nasihatnâme olan bu mesnevîde insanların daha sık rastlayacağı konulara dikkat çekilmiştir. Azmî'nin bu mesnevisi pratik bilgiler içermesi bakımından önem taşımaktadır.

Müellif bu manzumenin başında her işe Allah'ın adıyla başlanmasını ve daima Allah'a hamd etmenin bir vird haline getirilmesini tavsiye etmiştir. Ayrıca namaza ehemmiyet verilmesini ve cehennem azabından endişe edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

(224a)

Her işe kıl besmeleyle ibtidâ
Zikrûn olsun dâ'imâ hamd-i Hüdâ

Tâhir ol dâ'im şalâhı pîşe kıl
Hem 'azâb-ı düzahı endişe kıl

Kâhil olma kıl namâza ihtimâm
Tur otur ehl-i şalât ile müdâm

İster iseñ artura qadrûn Hüdâ
Rûz u şeb eyle tazarru' kıl du'â

Şâir bu manzumede iki temel değer olan şükür ve sabır konusuna da değinmiştir. Verilen nimetlere karşı şükretmeyi ve belalara karşı sabretmeyi öğütlemiştir.

(224b)

Ni' mete şükr ü belâya şabr kıl
Kim bulur andan cilâ mir'ât-i dil

Şükr kayd-ı ni' met-i mevcüdedür
Şabr şayd-ı ni' met-i mefküdedür

Azmî, insanların kıskançlıktan sakınmasını, kimseyi ayıplayıp kötü söz söylememesini ve başkalarının yanında kendilerini övmemesini nasihat etmiştir. Ayrıca insanların yalan ve iftira gibi kötü şeylerden sakınmasını ve hiç kimsenin kalbini kırmamasını tavsiye etmiştir.

Ni' metine kimsenün kılma hâsed
Qâdir iseñ kıl hâsed bâbını sed

Kimseyi zemm eyleyüp kadh eyleme
Kendüni hem illere medh eyleme

La'n ü ta'n ü kîzb ü bühtân eyleme
Kimsenün qalbini vîrân eyleme

Şâir, bazı inançların getirdiği âdâb kurallarına uyulmasına dikkat çekmiştir. Gece aynaya bakılmamasını, evde tek kalınmamasını, ay ve güneş tutulmasında göğe nazar edilmemesini, ekmeğin parçalarının ayak altında bırakılmamasını söylemiştir. Ayrıca insanların kendisinden büyük olanların önüne geçmemesini ve kendisinden küçük olanlara da karşı alçakgönüllü olmasını nasihat etmiştir.

(225a)

Pes haşâdur gice mir'âta nazâr
Yalnız bir evde yatma kıl hâzer

Ay u gün tütulsa hem kılma nazâr
Ol nazardur gözlere 'ayn-ı zarar

Rîze-i nânı biraqma zîr-i pâ
Düşeni alup yeseñ virür ğinâ

Senden a'lânun öñine geçme hem
Eyle ednâya tevâzu' la kerem

Yukarıda bir kısmına yer verdiğimiz beyitlerden de anlaşılacağı üzere Azmî *pendnamesinde* umuma hitap edecek ahlâkî bilgilere yer vermiştir.

5. SONUÇ

Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin kaleme aldığı *Ahlâk-ı Muhsîn*'i isimli Farsça eseri, Azmî Pir Mehmed Bey 1566 yılında *Enîsü'l-Ârifîn* adıyla ve birçok ilave ve çıkarmalar yaparak tercüme etmiştir. Yurtiçi ve yurtdışındaki kütüphanelerde elliden fazla nüshası kayıtlı olan Azmî Bey'in bu eseri çok okunmuş hatta bir bölümü 1848 yılında Almanca'ya çevirilmiştir. Eser genel ahlâk kitabı olmasının yanında siyâsetnâme özelliğini de taşımakta ve ibâdet, duâ, sabır, adâlet, siyâset, edeb, tevâzu gibi kırk temel kavram yer almaktadır. Ayrıca eserde toplumun genelini ilgilendirecek bazı âdâb konularına değinilmiştir. Her bir kavram müderris ve şehzade hocası olan Azmî tarafından âyet, hadis, atasözleri, çeşitli şâirlerin şiirleri ve hikâyelerle ele alınmış ve bu değerlerin iyice anlaşılması sağlanmıştır. Okuyucuyu fazilete, erdeme teşvik eden ve ahlâk eğitimi açısından önem taşıyan bu eserde yazar, sanatlı bir üslup kullanmış ve manzum parçalarla ve secelerle akıcılığı sağlamıştır. Bu çalışmada bazı alıntılar yaparak on babını ele aldığımız eser, Osmanlı toplumunda ahlâkî değerlere hangi açıdan ve nasıl bakıldığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Eserin sonunda sade bir dille kaleme alınmış, halkın geneline hitap eden ve pratik bilgiler içeren kırk dokuz beyitlik bir nasihatnâme yer verilmiştir. *Enîsü'l-Ârifîn* günümüz araştırmacılarının ve eğitimcilerinin istifade edebileceği önemli bir eserdir.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Namık (hzl.) (1982). *Riyâzî Riyâzu's-şuarâ*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alî Hilmi el-Dağıştânî (1306). *Fihristü'l-Kütübî't-Türkiyye el-Mevcûdetü fi'l-Kütübhâneti'l-Hidiviyye*, Kahire.
- ALTINPAY, Hüseyin (2008). *Hocazade Abdülaziz Efendi Ahlâk-ı Muhsini Tercümesi Fatih Ktp. 3467 (1A-60B)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARSLAN, Mehmet (2004). "Divan Edebiyatında Nasihat-nâmeler (Pend-nâmeler ve Vak'a-nüvis Es'ad Efendi'nin Pend-nâmesi)" *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yayınları, S. 4, s. 5-80.
- AUMER, Joseph (1875). *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in der K. Hof und Staatsbibliothek in München*, München.
- AVÇİN, Mehmet (2012). "Bir Siyasetname Olarak Ahlâk-ı Muhsinî", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/2, s.145-160.
- AVÇİN, Mehmet (2011). *Terceme-i Ahlâk-ı Muhsinî (1a-99b)(İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Azmî Pir Mehmed, *Enîsü'l-Ârifîn*, Süleymaniye Ktp., Pertevniyal 474.
- BALTACI, Cahid (2005). *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yayınları.
- BATUR, Atilla (2010). *Ahlâkî Mesnevilerde İdeal İnsan Tipi*, Kütahya: Divan Kitap Yayınları.
- BAYRAM, Yavuz (2014). *13. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Divan Şiiriyle Değerler Eğitimi*, Samsun.
- BİÇE, Hayati (2010). *Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BLOCHET, Edgar (1933). *Catalogue des Manuscrits Turcs de la Bibliothéque Nationale*, II, Paris.
- CEYHAN, Âdem (2006). *On altıncı Asır Osmanlı Âlimlerinden Azmî Pir Mehmed Bey ve Divanı*, Manisa.
- CEYHAN, Âdem (1999). "Âlim ve Şair Bir Osmanlı Müderrisi: Pir Mehmed Azmî Bey ve Eserleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.1, s. 243-86.
- CEYHAN, Âdem (2008). "Azmî'nin Kırk Hadis Tercümesi", *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'ın Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu 27-28 Mayıs 2008*, İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, s. 131-154.
- CEYHAN, Âdem (2011). *Hazret-i Ali'nin Yüz Sözü Gül-i Sad-berg*, İstanbul: Buhara Yayınları.
- ÇAĞRICI, Mustafa (1989). "Ahlâk", DİA, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 1-9.
- ÇAĞRICI, Mustafa (2006). *Anahatlarıyla İslâm Ahlâkı*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil (1998). "Kıyâfet(İ) İlimi ve Akşemseddinzâde Hamdullah Hamdî ile Erzurumlu İbrahim Hakki'nin Kıyâfetnâmeleri", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: MEB Yayınları, s. 225-262.
- DİLEK, Muhammet (2014). *Hocazade Abdülaziz Efendi'nin Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi (Süleymaniye Ktp. Fatih Bl. nr.3467, vr.166a-277b)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DONUK, Suat (hzl.) (2015). *Nev'izâde Atâyi Hadâ'îku'l-Hakâ'ik Fî Tekmileti's-Şakâ'ik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERGÜN, Saadetin Nüzhet (1945). *Türk Şairleri*, C. 2.
- FLÜGEL, Gustav (1867). *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Bibliothek zu Wien*, Wien.
- GÖTZ, Manfred (1968). *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland*, Band XIII, 2, Türkische Handschriften, Wiesbaden.
- EKİNCİ, Ramazan (hzl.) (2013). *Hâfiz Hüseyin Ayvansarâyî Vefeyât-ı Ayvansarâyî*, İstanbul: Buhara Yayınları.
- FAZLIOĞLU, Şükran (2005). "Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakki'nin Medrese Ders Müfredatı", *Divân İlmî Araştırmaları*, S. 18, s. 115-173.
- HENGİRMEN, Mehmet (1983). *Güvâhî Pend-nâme*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İMAMOĞLU, Ragıp (1965). *İyilerin Ahlâkı*, Ankara: Doğu Matbası.
- İPEKTEN, Haluk (1974). *Karamanlı Nizâmî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- İZGİ, Cevat (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 1, İstanbul: İz Yayıncılık.
- KARAİSMALOĞLU, Adnan (1999). "Hüseyin Vâiz-i Kâşif", DİA, C. 19, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.16-18.
- KILIÇ, Filiz (hzl.) (2010). *Aştık Çelebi Meşâirü's-şuarâ*, İstanbul: İstanbul Araştırma Enstitüsü.
- KRAFFT, Albrecht (1842). *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der K. K. Orientalischen Akademie zu Wien*, Wien.
- Kur'ân-ı Kerim Meâli* (2007). hzl. Halil Altıntaş, Muzaffer Şahin, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- KOCAER, Sibel (2009). *Pendnâme-i Azmî'nin Osmanlı Nasihatnâme Geleneğindeki Yeri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994). *Bâkî Divanı Tenkitli Basım*, Ankara: TDK Yayınları.
- LEVEND, Agâh Sırrı (1972). "Dini Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 35-80.
- LEVEND, Agâh Sırrı (1963). "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, s. 89-115.
- Mehmet Ali Aynî (1939). *Türk Ahlâkçıları*, İstanbul.
- Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I-V, 1987-1992.
- el-Münâvî (1994). *Feyzül Kadir*, Beyrut.
- ONUR, Naci (1991). *Yusuf u Züleyhâ Hamdî*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- ÖNDER, Mustafa-BULUT, Hüseyin (2013). "Temel Dinî Değerler ve Değerler Eğitimi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1, s. 15-32.
- PEİPER, Rudolph (1848). *Kapitel vo der Freigebigkeit von Pir Mohammed Bin Pir Ahmed Bin Chalil aus Brussa*, Breslau.
- PEKER, Osman (2010). *Hocazâde Abdülaziz Efendi ve Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi (İnceleme- Metin vr. 61a-165b)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PERTSCH, Wilhem (1875). *Die Orientalischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha, Zweiter Theil: Die Türkischen Handschriften*, München.
- ROSSI, Ettore (1953). *Elenco Dei Manoscritti Turchi Della Biblioteca Vaticana*, Vatikan.
- SEVGİ, Ahmet (2001). "Azmi'nin Hadis-i Erba'in Tercümesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 9, s. 107-132.
- SOLMAZ, Süleyman (hızl.) (2005). *Ahdî ve Gülşenü'ş-şuarâ*, Ankara: AKM Yayınları.
- SUNGURHAN, Aysun (hızl.) (2009). *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü'ş-şu'arâ*, Tenkitli Metin B, Kültür Bakanlığı e-kitap. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10739,tsmetinbpdf.pdf?0> (erişim tarihi: 27.11.2015)
- SUNGURHAN, Aysun (hızl.) (2008). *Beyânî Tezkiretü'ş-şu'arâ*, Kültür Bakanlığı e-kitap, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10733,metinpdf.pdf?0> (erişim tarihi: 27.11.2015)
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif (1989). "Ahlâk-ı Muhsinî", *DİA*, C.2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.17.
- KURNAZ, Cemal-TATÇI, Mustafa (hızl.) (2000). Bursalı Mehmet Tahir *Osmanlı Müellifleri*, C. II (İstanbul, 1333'ten tıpkıbasım, kısaltması: OSM), Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- KURNAZ, Cemâl-TATÇI, Mustafa (hızl.) (2001). *Mehmet Nâil Tuman Tuhtê-i Nâ'îlî*, C. II, Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat (1992). *Hayâlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat (1992). *Necatî Beg Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YAZICI, Kubilay (2006). "Değerler Eğitime Genel Bir Bakış", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 19, s. 499-552.
- YENİTERZİ, Emine (2007). "Anadolu Türk Edebiyatında Ahlâkî Mesnevîler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 5, S. 10, s. 433-468.
- YILMAZ, Mehmet (2013). *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ZÜLFE, Ömer, *On Altıncı Yüzyıl Şairi Selikî ve Şiirleri*, Kültür Bakanlığı e-kitap. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10649,girismetinpdf.pdf?0> (erişim tarihi: 30.05.2015)